

Paweł Krokosz

<https://orcid.org/0000-0001-9555-3801>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Armia Piotra I gwarantem mocarstwowej pozycji Rosji w Europie

Zarys treści: Artykuł poświęcony jest tematyce związanej z całkowitą modernizacją rosyjskich sił zbrojnych, podjętą przez cara Piotra I w pierwszej ćwierci XVIII w. Liczna, dobrze zorganizowana i zaopatrzona armia, opierająca się na najnowszych osiągnięciach ówczesnej techniki wojennej państw Europy Zachodniej, stanowiła narzędzie do realizacji wyznaczników imperialnej polityki Rosji. Sukcesy militarne odniesione w trakcie wojny północnej 1700–1721, połączone z prowadzonymi równocześnie działaniami dyplomatycznymi, pozwoliły Piotrowi I zagwarantować swemu państwu – od 1721 r. noszącemu oficjalną nazwę Imperium Rosyjskie – mocarstwową pozycję na Starym Kontynencie.

Outline of content: The article is devoted to the problem of total modernisation of the Russian armed forces undertaken by Tsar Peter the Great in the first quarter of the eighteenth century. A large, well organised and well-equipped army, based on the latest war technology of Western Europe, made a tool enabling to realise goals of the imperial policy of Russia. Military successes in the Great Northern War 1700–21, combined with diplomatic actions, made it possible for Peter I to secure for its state – from 1721 officially called the Russian Empire – a position of superpower in the Old Continent.

Słowa kluczowe: Piotr I, armia rosyjska w pierwszej ćwierci XVIII w., wojna północna 1700–1721, Imperium Rosyjskie

Keywords: Peter the Great, Russian Army in the first quarter of the 18th century, Great Northern War 1700–21, Russian Empire

Wprowadzenie

W 1686 r.¹ w Moskwie został podpisany rosyjsko-polski traktat pokojowy, który kończył dotychczasowe wieloletnie zmagania wojenne pomiędzy obydwooma państwami. Zgodnie z jego zapisami Moskwa zatrzymywała kontrolowane przez siebie od 1667 r. (na podstawie rozejmu andruszowskiego) wschodnie terytoria Rzeczypospolitej – Smoleńszczyznę, Czernihowszczyznę, Siewierszczyznę i Ukrainę lewobrzeżną oraz Kijów z otaczającym go od zachodu regionem. Sygnatariusze „wieczystego” pokoju stawali się także sojusznikami w walce z Turcją i Tatarami. Jednakże bez wątpienia korzyści z podpisanego porozumienia odnosiła Rosja. Dla Rzeczypospolitej i jej władcy była to wielka klęska dyplomatyczna². Jak zauważył Józef Gierowski, „traktat z 1686 roku przekreślał aspiracje polskiej polityki wschodniej, otwierał natomiast okres przewagi Rosji nad Rzeczpospolitą. Korzyści militarne sojuszu były znikome, jakkolwiek wielkie nadzieje wiązał z nim dwór cesarski i Wenecja”³. Wschodni sąsiad państwa polsko-litewskiego powoli stawał się państwem kluczowym w Europie Środkowo-Wschodniej, co stanowiło tylko swego rodzaju pomost do uzyskania statusu mocarstwa na Starym Kontynencie. Z biegiem lat, przede wszystkim przez całe XVIII stulecie, jego władcy będą konsekwentnie realizowali główne wyznaczniki imperialnej polityki zagranicznej swego państwa, określone jeszcze za panowania cara Iwana IV Groźnego. Przedstawiają się one następująco: 1) w szeroko pojętym kierunku zachodnim, lecz ze wskazaniem na Morze Bałtyckie – w stronę granic Rzeczypospolitej i Szwecji⁴; 2) w kierunku wschodnim i południowo-wschodnim – w stronę ziem znajdujących się przed i za górami Ural (chanat syberyjski)⁵ i w stronę dorzecza Wołgi

¹ W pracy stosowana jest datacja według kalendarza juliańskiego obowiązującego w Rosji od 1 stycznia 1700 r. W przypadku konieczności podania daty według kalendarza gregoriańskiego nie dokonywałem przeliczenia, lecz zasygnalizowałem to stosowną adnotacją w nawiasie.

² *Полное собрание законов Российской империи с 1649 года* (dalej: ПСЗРИ), t. 2, Санкт-Петербург (dalej: СПб.) 1830, № 1186; *Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648 zasze podług lat porządku, z przyłączoną potrzebney Historii wiadomością opisane*, t. 2, Warszawa 1773, s. 225–266; Z. Wójcik, *Epilog traktatu Grzymułtowskiego w roku 1686*, w: *Trudne stulecia. Studia z dziejów XVII i XVIII wieku ofiarowane Profesorowi Jerzemu Michalskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Ł. Kądziała, W. Kriegseisen, Z. Zielińska, Warszawa 1994, s. 27–45. Szerzej zob. K.A. Кочегаров, *Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заклучение договора о Вечном мире*, Москва 2008.

³ J.A. Gierowski, *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)*. *Wielka historia Polski*, t. 5, Kraków 2001, s. 170–171.

⁴ Szerzej zob. P. Krokosz, *Bałtycka polityka Rosji Piotra I*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, t. 6, Białystok 2013, s. 279–314; T. Цесельский, *Речь Посполитая и балтийская экспансия Российской Империи в XVIII в.*, „*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*” 1 (2014), s. 118–134; E. Czapiewski, *Obecność Rosji nad Bałtykiem w XVIII i na początku XIX wieku*, „*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*” 1 (2014), s. 135–143.

⁵ Począwszy od końca panowania Piotra I, zauważalny był także wzrost zainteresowania Petersburga ziemiami Ameryki Północnej, zob. A.B. Гринев, *Геополитические интересы России в Америке и на Тихоокеанском севере. XVIII – первая половина XIX в.*, „*Вопросы истории*” 3 (2009), s. 48–65.

(chanat kazański i chanat astrachański)⁶ oraz w kierunku Kaukazu; 3) w kierunku południowo-zachodnim – w stronę terytoriów znajdujących się pod władaniem chanatu krymskiego i Turcji⁷.

Kwestie związane z rosyjską imperialną ekspansją terytorialną w owym czasie w niezwykle precyzyjny sposób, poszerzając je o dodatkowe pozamilitarne aspekty (m.in. religijne i handlowe), zawarł Andrzej Nowak w swoich fundamentalnych pracach poświęconych kwestiom geopolitycznym i historycznym Europy Wschodniej⁸, a niejako dopełnił, cyklem wiążących się ze sobą artykułów, Henryk Głębocki w publikacji *Kresy Imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI wiek)*⁹. Nie można zapominać, iż cały kontekst dotyczący kształtowania się i realizacji rosyjskiej polityki imperialnej w XVIII w. trzeba odczytywać na tle bliższego, ale także nieco dalszego spektrum politycznego Europy, gdzie ścierały się interesy innych państw – przede wszystkim sąsiadów Rosji – będących lub aspirujących do roli imperiów. Bezpośrednia rywalizacja rozgrywała się oczywiście w odniesieniu do ziem ościennych należących do Rzeczypospolitej, Szwecji, Turcji i podległego jej chanatu krymskiego czy też Persji, przy czym różnorodne zależności polityczne lub sojusze militarne wiązały te kraje, w sposób luźniejszy bądź silniejszy, z innymi mocarstwami europejskimi – Austrią, Francją czy Anglią¹⁰. Jednakże realizacja owej imperialnej polityki

⁶ Polityka zmierzająca do opanowania Kazania, dzięki któremu otwierała się dla Moskwy droga na rynki handlowe Azji Środkowej, podjęta została jeszcze za panowania wielkiego księcia moskiewskiego Iwana III. Kontrola tych ziem dawała władcom moskiewskim możliwość bezpośredniego oddziaływania politycznego na chanat krymski, zob. И. Калугин, *Дипломатическая сношения России с Крымом, в княжение Иоанна III*, Москва 1855, s. 32–38.

⁷ P. Krokosz, „Zdobyte bez przelania krwi kwietnia 9, 1783 roku”. *Imperialna polityka Rosji wobec Chanatu Krymskiego w XVI–XVIII w.*, w: *Крим від античності до сьогодення. Історичні студії*, ред. В. Смолий, Київ 2014, s. 303–304. Władcy rosyjscy w XVIII w. konsekwentnie realizowali także swoją politykę związaną z tzw. wyzwoleniem prawosławnych narodów zamieszkujących Półwysp Bałkański. Kierunek ekspansji wytyczył Piotr I, podejmując w 1711 r. wyprawę nad Dunaj. Szerzej zob. В.А. Артамонов, *Дунайский поход Петра I. Русская армия в 1711 г. не была побеждена*, Москва 2015; И.И. Лециловская, *Балканская политика Екатерины II*, „Вопросы истории” 2 (1999), s. 29–41.

⁸ A. Nowak, *Od Imperium do Imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Kraków 2004, s. 46–53; *idem*, *History and Geopolitics. A Contest of Eastern Europe*, Warsaw 2008, s. 13–24. Por. J.P. Le Donne, *The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650–1831*, Oxford 2004, s. 15–38.

⁹ H. Głębocki, *Kresy Imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI wiek)*, Kraków 2006.

¹⁰ Szerzej zob. P. Sörensson, *Sverige och Frankrike 1715–1718. Ett bidrag till kännedomen om Sveriges utrikespolitik efter Carl XII:s återkomst från Turkiet*, vol. 1–3, Lund 1909–1921; H. Danielson, *Sverige och Frankrike 1727–1737. Ett bidrag till belysning av Arvid Horns utrikespolitik*, Lund 1920; R. Hatton, *Diplomatic Relations between Great Britain and the Dutch Republic, 1714–1721*, London 1950; J. Rosén, *Den Svenska Utrikespolitikens Historia*, del. II:1: 1697–1721, Stockholm 1952; L. Casseles, *The Struggle for the Ottoman Empire 1717–1740*, London 1966; V.H. Aksan, *Wojny Osmanów 1700–1870. Oblężone imperium*, tłum. M. Młynarz, Oświęcim 2019; Z. Anusik, *W cieniu rosyjskiego imperium. Zarys dziejów wewnętrznych i polityki zagranicznej*

prowadzonej przez Rosję w XVIII w. byłyby niemożliwa bez wielkiego dzieła reform cywilizacyjnych podjętych przez cara Piotra I jeszcze u progu poprzedniego stulecia. Reorganizacja objęła administrację państwową, gospodarkę, oświatę, kulturę, finanse oraz kwestie dotyczące funkcjonowania Cerkwi. Trzeba podkreślić, iż modernizacja podjęta przez Piotra I przypadła na czas ponad dwudziestoletnich zmagania wojennych ze Szwecją, które do historii przeszły pod nazwą wojny północnej 1700–1721, co sprawiło, iż najważniejszym zadaniem okazała się reforma wojskowa. W celu pokonania jednej z najlepszych armii Starego Kontynentu¹¹ należało zbudować nowoczesne siły lądowe (równolegle także flotę wojenną). Tym sposobem pozostałe reformy, pomimo ich wielkiej wagi, w ciągu całej pierwszej ćwierci XVIII w. zeszyły niejako na dalszy plan, ustępując miejsca „dziełom Marsa i Neptuna”. To właśnie modernizacja sił zbrojnych podjęta przez Piotra I i zwycięstwo odniesione w wojnie północnej 1700–1721 zadecydowały o wzmocnieniu pozycji Rosji na kontynencie europejskim¹², stając się dla jego następców czytelnym wyznacznikiem realizacji założeń polityki imperialnej. Sam Piotr I po zakończeniu wojny ze Szwecją postanowił przyjąć tytuł „Ojca Ojczyzny, Imperatora Wszechrosyjskiego, Piotra Wielkiego”¹³. Imperator Wszechrosyjski od tej chwili stał się oficjalnym tytułem władców Rosji.

Armia Piotra I

Bez wątplenia najważniejszym narzędziem służącym do urzeczywistnienia imperialnych planów władców rosyjskich była odpowiednio liczna, dobrze zaopatrzona i sprawnie funkcjonująca armia lądowa. Reformy wojskowe podjęte przez Iwana IV Groźnego w połowie XVI w. na długi czas określiły oblicze wojsk carskich. Kolejne zmiany w tej kwestii miały miejsce w XVII stuleciu za panowania carów Michała i Aleksego Romanowów, kiedy starano się dostosować armię do ówczesnych wzorców zachodnioeuropejskich. Wysiłki te przyniosły jedynie połowiczny rezultat,

Szwecji w latach 1718–1751, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 69 (2000), s. 5–36; X. ван Конингсбрюге, *История потерянной дружбы. Отношения Голландии со Швецией и Россией в 1714–1725 гг.*, СПб. 2014.

¹¹ H.O. Lunde, *Dynastia wojowników. Wojny Szwecji 1611–1721*, tłum. J. Szkudliński, Poznań 2015, s. 215–295.

¹² P. Krokosz, *Рост мощи России в центральной и восточной Европе на стыке XVII и XVIII веков/ Wzrost potęgi Rosji w Europie Środkowo-Wschodniej na przełomie XVII i XVIII w.*, w: *Россия и Польша: память империй /империи памяти/*, ред. Д.Л. Спивак, Санкт-Петербург 2013, s. 108–137 (электронное издание), http://eidos-books.ru/files/books/pol_cong.pdf (dostęp: 14.01.2017).

¹³ Представление Правительствующего Сената о поднесени Государю императору Петру I титулов Отца Отечества и Великого [Октября 21 дня 1721], Российский государственный архив древних актов (dalej: РГАДА), ф. 2, Дела, относящиеся до императорской фамилии, оп. 1, д. 11, лл. 1–2. Пор. ПСЗРИ, т. 6, № 3840.

gdyż do końca XVII w. rosyjskie siły zbrojne składały się z oddziałów starego (strzelcy, *jazda pomiestna*) i nowego typu (dragoni, rajtarzy, pułki żołnierskie). Wojsko ruszające w pole było co prawda liczne (na wyprawę wojenną z łatwością stawało ponad 100 000 ludzi), lecz stosowane przez nie przestarzałe rozwiązania taktyczne mogły przynieść sukcesy jedynie w walce z Tatarami krymskimi. Wiele do życzenia pozostawiały również uzbrojenie żołnierzy i sprawy związane z dowodzeniem¹⁴.

Początków, a w zasadzie idei modernizacji struktur rosyjskich sił zbrojnych można dopatrywać się w działaniach podjętych przez Piotra I jeszcze w latach osiemdziesiątych XVII w. Proces ten rozpoczął się od dziecięcych zabaw cara „w wojsko”. Wówczas odsunięty na boczny tor spraw państwowych przez pełniącą rządy regencyjne swoją starszą siostrę Zofię Aleksiejewną, z dała od stołecznego zgiełku, w podmoskiewskich siołach Preobrażenskoje i Siemionowskoje, z dzieci służby dworskiej oraz przedstawicieli szlachty i możnowładztwa sformował dwa nowoczesnie uzbrojone i dobrze wyszkolone oddziały wojskowe, zorganizowane według modelu zachodnioeuropejskiego. Z biegiem lat towarzysze zabaw monarchy stali się żołnierzami dwóch najlepszych jednostek zreformowanej armii – pułków gwardii: Preobrażeńskiego i Siemionowskiego. Spośród nich rekrutowali się przyszli dowódcy poszczególnych oddziałów wojsk lądowych; powoływano ich również do służby na okrętach floty wojennej. Gwardziści należeli do najbardziej zaufanych ludzi Piotra I, który powierzał im także różnorodne misje o charakterze dyplomatycznym, wojskowym czy gospodarczym. Jeszcze za jego życia weszli w skład najważniejszej instytucji państwowej – Senatu Rządzącego¹⁵.

¹⁴ Н.Г. Устрялов, *История царствования Петра Великого*, т. 1, СПб. 1858, с. 173–193, 218, примечания № 89, с. 304–306, приложения № XI, с. 385–389; П. Гудим-Левкович, *Исторические развите вооруженных сил в России до 1708 г.*, СПб. 1875, *passim*; П.О. Бобровский, *История Лейб-гвардии Преображенского полка*, т. 1, СПб. 1900, с. 2–12; А.В. Чернов, *Вооруженные силы Русского государства в XV–XVII в.в. С образования централизованного государства до реформ при Петре I*, Москва 1954, *passim*; С.В. Stevens, *Rosyjskie wojny 1460–1730. Narodziny mocarstwa*, tłum. K. Jackiewicz, Warszawa 2010, s. 47–252; K. Rędzia, *Strzelcy moskiewscy w latach 1550–1723*, [b.m.d.w.], *passim*.

¹⁵ П.П. Карцов, *История Лейб-Гвардии Семеновского полка 1683–1852*, СПб. 1854, приложения; М.П. Азанчевский, *История Лейб-гвардии Преображенского полка*, Москва 1859; Петровская бригада: полки лейб-гвардии Преображенский и Семеновский. 1683–1883 гг., „Русская Старина” 38 (1883), с. 239–272; П.О. Бобровский, *Потешные и начало Преображенского полка*, СПб. 1899; *idem*, *История Лейб-гвардии...*, т. 1–2, СПб. 1900–1904; *idem*, *История Лейб-гвардии Преображенского полка. Приложения к I-му тому. Собрание выписок из официальных документов для истории Потешных и устроенного из них Преображенского полка солдатского строя*, СПб. 1900; *idem*, *История Лейб-гвардии Преображенского полка. Приложения к II-му тому*, СПб. 1904; Е.М. Болтунова, *Гвардия Петра Великого как военная корпорация*, Москва 2011; Ю.Н. Смирнов, *Русская гвардия в конце петровского царствования и ее участие в событиях 1725–1742 г.*, в: *Менишиковские чтения 2011. Материалы чтений, Березово (Ханты-Мансийский автономный округ – Югра), 12–13 ноября 2011 г.*, ред. П.А. Кротов, СПб. 2012, с. 101–113.

Konieczność przeprowadzenia gruntownej reformy armii carskiej unaocznily i w zasadzie przyspieszyły dwie kampanie wojenne skierowane przeciwko Turcji z lat 1695–1696. Działania te, znane w historiografii wojskowej pod nazwą wypraw azowskich (główne uderzenie skierowano przeciwko silnie umocnionej twierdzy u ujścia Donu, jaką był Azow), zakończyły się sukcesem Rosji, przynosząc jej ważne nabytki terytorialne na południu, w tym tak istotny dostęp do Morza Azowskiego. Dla Piotra I wyprawy pod Azow stanowiły swego rodzaju poligon, na którym mógł wypróbować przydatność bojową „starych” i „nowych” oddziałów składających się na całość sił uderzeniowych armii. W tym wypadku Preobrażeńcy i Siemionowcy wykazali się znacznie lepszymi walorami bojowymi niż formacje strzeleckie i żołnierskie. Podczas oblężenia Azowa okazało się, jak ważne jest przygotowanie ognia artyleryjskiego i prowadzenie prac inżynierskich (minerskich), w czym armia rosyjska nie miała jeszcze stosownego doświadczenia¹⁶.

Nie mniej ważny czynnik wpływający na decyzję o rozpoczęciu przebudowy armii odziedziczonej przez Piotra I po carach – ojcu Aleksym i bracie Fiodorze III – stanowiło tzw. Wielkie Poselstwo, czyli rosyjska misja dyplomatyczna – z udziałem samego cara – skierowana na dwory poszczególnych krajów Europy Zachodniej, przypadająca na lata 1697–1698. Pierwszoplanowym zadaniem wielkich posłów było przekonanie dotychczasowych sojuszników – Austrii, Wenecji, Stolicy Apostolskiej, Rzeczypospolitej – do dalszego pozostania w antytureckim aliansie i kontynuowanie toczących się działań wojennych. Podczas misji miano również poczynić rozpoznanie i przygotowanie przed zamierzoną wojną ze Szwecją¹⁷. Wielkie Poselstwo było także doskonałą okazją do przyjrzenia się uzbrojeniu, umundurowaniu i ogólnemu stanowi funkcjonowania armii zachodnioeuropejskich¹⁸. Wzorce te zamierzano wykorzystać już po powrocie władcy do ojczyzny, podczas tworzenia własnych, odpowiadających ówczesnym standardom, sił zbrojnych.

Zgodnie z pierwszym poborem do nowej armii, zarządzonym przez Piotra I w 1699 r., polecono „przyjmować na służbę [...] wszystkich wolnych ludzi. A tych, który zechcą na tę służbę wstąpić, zapisywać w Izbie Żołnierskiej w Preobrażenskoje”¹⁹. Rekrutów – należy zauważyć, iż termin ten oficjalnie po

¹⁶ Н.Г. Устрялов, *op. cit.*, т. 2, СПб. 1858, с. 219–303.

¹⁷ Д. Гузевич, И. Гузевич, *Великое посольство. Рубеж эпох, или Начало пути 1697–1698*, СПб. 2008 (szerzej zob. bibliografia).

¹⁸ В.А. Артамонов, *От царства к империи. Изменение державной мощи России при Петре Великом*, в: *Петр Великий-реформатор России*, редколл. Р.М. Байбурова, Н.С. Владимирская, Н.В. Рашкован, А.Б. Стрелигов, Москва 2001, с. 34–39; В.М. Матвеев, «Дипломатия в верхах» в XVII веке Петр I и Вильгельм III в Утрехте и в Лондоне (1697–1698), в: *Петр Великий-реформатор России...*, с. 227–246; Д. Гузевич, И. Гузевич, *op. cit.*, с. 38–39.

¹⁹ И. Желябужский, *Дневные записки*, в: *Рождение империи. Неизвестный автор. Иоганн Корб. Иван Желябужский. Андрей Матвеев. (История России и Дома Романовых в мемуарах современников. XVII–XX вв.)*, сост. А. Либерман, С. Шокарев, Москва 1997, с. 319.

raz pierwszy został użyty w dekreście carskim z 20 lutego 1705 r.²⁰ – zobowiązani byli wystawić właściciele dóbr beneficjalnych (*pomiestji*) – szlachta, magnateria oraz duchowieństwo²¹. Rezultat poboru stanowiło powołanie ok. 30 000 żołnierzy, skierowanych do 27 nowo utworzonych pułków piechoty liniowej i 2 pułków dragońskich²². W latach 1699–1725 odbyły się łącznie 53 pobory do armii – 21 głównych, przeprowadzanych wśród wszystkich mieszkańców kraju oraz 32 uzupełniających, zarządzanych w poszczególnych guberniach lub w odniesieniu do konkretnych grup ludności. Według obliczeń Lubomira Bieskrownego ich rezultatem było powołanie do armii 284 187 żołnierzy²³. Należy podkreślić, iż modernizacja struktur rosyjskich sił zbrojnych, podjęta przez Piotra I, w wielu kwestiach bazowała na rozwiązaniach i wzorcach armii szwedzkiej²⁴.

Reforma wprowadzała całkowicie nową organizację armii – najwyższą jednostką organizacyjną, zarówno w piechocie, jak i w kawalerii, stawał się pułk dzielący się na roty i szwadrony. Niemniej jednak w ciągu całej wojny ze Szwecją zmieniała się liczba jednostek operujących w polu i stacjonujących w twierdzach (wojsk garnizonowych). Zmianie ulegała także liczba żołnierzy w samych pułkach. Z uwagi na częste formowanie, rozformowywanie lub przeformowywanie poszczególnych pułków piechoty i kawalerii bardzo trudno ustalić ich faktyczną liczbę w pierwszych latach wojny²⁵. Liczebność tej armii starali się uchwycić przebywający wówczas w Rosji cudzoziemcy. Angielski wysłannik Karol Whitworth w 1705 r. doliczył się 29 połowych pułków piechoty, których stan liczebny przekraczał 40 000 żołnierzy²⁶. Podobne spostrzeżenia w tym samym roku poczynił duński poseł Jerzy Grund, szacując rosyjską piechotę liniową na blisko 40 000 żołnierzy²⁷. Wyliczenia obydwu cudzoziemców tylko w niewielkim stopniu odbiegały od stanu

²⁰ ПСЗРИ, т. 6, СПб. 1830, № 2036.

²¹ И. Желябужский, *op. cit.*, с. 323; О. Леонов, И. Ульянов, *Регулярная пехота 1698–1801*, Москва 1995, с. 49–50.

²² P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I*, Kraków 2010, s. 55–94. Podczas wojny północnej żołnierze piechoty bardzo często otrzymywali rozkaz „siadania na koń”, co w zasadzie sprowadzało się do pełnienia przez nich służby należnej dragonom.

²³ Л.Г. Бескровный, *Реформа армии и создание военно-морского флота*, в: *Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I*, ред. Б.Б. Кафенгауз, Н.И. Павленко, Москва 1954, с. 347.

²⁴ П.А. Кротов, *Шведское влияние на русское военное дело до Полтавской битвы*, в: *Полтава. Судьбы пленных и взаимодействие культур. Сб. статей*, ред. Т. Тоштендаль-Салычевой, Л. Юнсон, Москва 2009, с. 297–312, 435–436; G. Artéus, *Karolinsk och europeisk stridstaktik 1700–1712*, Göteborg 1972, *passim*; *idem*, *Szwedzka taktyka walki podczas wielkiej wojny północnej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 21 (1978), s. 347–357.

²⁵ М.Д. Рабинович, *Полки петровской армии 1698–1725*, Москва 1977, *passim*.

²⁶ *Донесения и другие бумаги чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза Витворта, и секретаря его Вейсброта с 1708 г. по 1711 г.*, в: *Сборник Императорского Российского исторического общества* (dalej: СИРИО), т. 50, СПб. 1886, с. 61.

²⁷ Г. Грунд, *Доклад о России в 1705–1710 годах*, перевод, статья и комментарий Ю.Н. Беспятых, Москва–СПб. 1992, с. 10.

faktycznego, gdyż według dwóch poborów przeprowadzonych w 1705 r. do piechoty trafiło łącznie 44 539 żołnierzy²⁸. Nieco mniejszą liczbę żołnierzy piechoty, bo 35 000 ludzi, odnotował Anglik podczas ofensywy wojsk szwedzkich przeciwko Rosji we wrześniu 1708 r.²⁹ Whitworth najprawdopodobniej nie doszacował armii rosyjskiej, gdyż z informacji postawionych przez Grunda w maju 1709 r., a więc tuż przed bitwą pod Połtawą, na Ukrainie miało operować blisko 60 000 piechoty i 35 000 dragonii³⁰. Funkcjonowanie w tym czasie tak znacznych sił potwierdza inny z cudzoziemców – szwedzki audytor Lars Ehrenmalm, który dostał się do niewoli w 1710 r. Jeniec oprócz opisu armii przed reformy dokonał zestawienia liczebności piechoty, kawalerii oraz artylerii. Według tych wyliczeń car na przełomie pierwszego i drugiego dziesięciolecia XVIII w. miał pod bronią od 60 000 do 70 000 żołnierzy piechoty. Szwed odnotował również bardzo znamieny fakt, iż główną bolączką tej armii stanowiła dezercja³¹.

Liczebność armii rosyjskiej, wskazana w owym czasie przez cudzoziemców, najprawdopodobniej nie była przerysowana i nie odbiegała od stanu faktycznego. W decydującym starciu całej wojny północnej 1700–1721 pod Połtawą 27 czerwca 1709 r. Piotr I miał do dyspozycji łącznie aż 80 000 żołnierzy, z czego pułki regularnego wojska liczyły ponad 57 000 ludzi (piechota, kawaleria i artyleria), a resztę stanowiły oddziały tzw. wojsk nieregularnych, m.in. Kozaków, Kałmuków, Tatarów³². Karol XII przeciwko nim mógł wystawić jedynie 24 300 żołnierzy (2250 kalekich, rannych i chorych żołnierzy przebywało w obozie)³³. Starcie zakończyło się spektakularnym zwycięstwem Rosjan i złamaniem dotychczasowego potencjału militarnego Szwecji³⁴. Dotkliwe straty w ludziach poniosły obydwie strony, przy czym do niewoli rosyjskiej dostało się łącznie ponad 17 000 Szwedów (2977 na polu bitwy; niemal 15 000 przy przeprawie nad Dnieprem pod Perewołodczną); Karol XII z ok. 1000 ludzi i Kozakami zaporoskimi zbiegł na terytorium

²⁸ ПСЗРИ, т. 4, СПб. 1830, № 2049, 2050, 2065, 2078, 2082. W czerwcu 1705 r. pod Połockiem skoncentrowano aż 50 000 wojska, zob. Г. Леер, *Опыт критико-исторического исследования законов искусства ведения войны (положительная стратегия)*, ч. 1, СПб. 1869, с. 273. Zdaniem Kiryła Tatarnikowa aż do 1730 r. armia rosyjska nie posiadała pułków kawalerii liniowej, której zadania spełniała dragonia, czyli piechota „posadzona na konie”, zob. К.В. Татарников, *Русская полевая армия*, Москва 2008, с. 22.

²⁹ *Донесения и другая бумага...*, с. 71–72.

³⁰ Г. Грунд, *op. cit.*, с. 23–27, 88–91, 98–101. W 1707 r. na terenie Rzeczypospolitej stacjonowało ponad 30 000 dragonów rosyjskich.

³¹ Ю.Н. Беспятых, *Иностранные источники по истории России первой четверти XVIII в. (Ч. Уитворт, Г. Грунд, Л.Ю. Эренмальм)*, СПб. 1998, с. 307–332.

³² П.А. Кротов, *Битва под Полтавой. Начало Великой России*, СПб. 2014, с. 271.

³³ *Полтавская битва 27 июня 1709 года. Документы и материалы*, ред. Е.Е. Рычаловский, Москва 2011, № 337, с. 439–452; П.А. Кротов, *Битва под Полтавой...*, с. 431. Zbliżone dane podał Peter Englund, zob. П. Энглунд, *Полтава. Рассказ о гибели одной армии*, перевод со шведского С. Белокрыницкой, Т. Доброницкой, Москва 1995, с. 75.

³⁴ П.А. Кротов, *Битва под Полтавой...*, с. 204–527; P. From, *Kłęska pod Połtawą. Kampania Karola XII w Rosji w latach 1707–1709*, tłum. W. Łygaś, Zabrze 2010, s. 301–402.

Turcji³⁵. Według ustaleń Pawła Krotowa Rosjanom po bitwie bez większych problemów udało się odbudować potencjał armii polowej. W 1710 r. jej stan miał zamykać się w liczbie 52 039 żołnierzy: kawaleria (pułki dragońskie) – 22 980, piechota – 29 059, by przed marcem 1711 r. zwiększyć się o blisko 14 000 ludzi: kawaleria (pułki dragońskie) – 25 500, piechota – 39 609, co łącznie dawało 65 109 żołnierzy³⁶. W odniesieniu do wskazanych liczb należy podkreślić, że rok 1711 stanowi ważną cezurę w całym dotychczasowym paśmie działań reformatorskich Piotra I, gdyż wówczas po raz pierwszy władze państwowe oficjalnie ustaliły stan liczebny całej armii, określając drobiazgowo wszystkie wydatki przeznaczone na jej utrzymanie. Zgodnie z wytycznymi regularna armia operująca w polu miała składać się z 42 pułków piechoty (łączna liczba żołnierzy: 62 545) i 33 pułków kawalerii (łączna liczba żołnierzy: 43 824). Wsparciem dla niej winno być 40 pułków stacjonujących w garnizonach – 58 000 żołnierzy. Do dyspozycji dowództwa pozostawał także pułk artyleryjski składający się z 1 rotы bombardierskiej, 4 rot kanonierskich, 1 rotы minerskiej, drużyn – pontonowej i inżynierskiej oraz kadry dowódczej, o łącznym stanie liczebnym ponad 3000 ludzi³⁷. W 1720 r., tuż przed zakończeniem wojny ze Szwecją, został ustanowiony nowy stan pułków armii, nieodbiegający zasadniczo od wytycznych sprzed 9 lat. Ustalono, że w polu mogą operować piechota licząca 57 956 żołnierzy (2 pułki gwardii, 5 pułków grenadierów, 35 pułków piechoty i 1 batalion) i kawaleria szacowana – 36 333 żołnierzy (30 pułków dragonów i 3 pułki grenadierów konnych). Systematycznie rozbudowywano pułk artyleryjski, który w 1723 r. liczył aż 4192 żołnierzy. Imponująco przedstawiała się artyleria oblężnicza – według stanu z tego roku liczyła aż 360 dział różnego rodzaju³⁸.

Podjęta przez Piotra I modernizacja sił zbrojnych wymagała znacznych środków finansowych, tym bardziej iż prowadzona była podczas ciągle trwającej wojny. Na ogólnoeuropejskim tle porównawczym pieniądze asygnowane na armię stanowiły lwią część budżetu państwowego Rosji. Wydatki skarbu angielskiego na wojsko, z uwzględnieniem zaciągniętych na ten cel długów, na przełomie XVII i XVIII w. sięgały 75–80%, zaś francuskiego znacznie mniej, bo tylko 57–65%³⁹.

³⁵ *Полтавская битва 27 июня 1709 года...*, № 337, s. 439–452; П.А. Кротов, *Битва под Полтавой...*, s. 431.

³⁶ П.А. Кротов, *Битва под Полтавой...*, приложения, № 4, с. 541–543.

³⁷ ПСЗРИ, т. 4, № 2319, 2474; *Советская Военная Энциклопедия*, ред. А.А. Гречко, т. 2, Москва 1976, с. 264; Л.Г. Бескровный, *Русская армия и флот в XVIII веке (Очерки)*, Москва 1958, с. 40; А.А. Строков, *История военного искусства. Рабовладельческое и феодальное общество*, т. 1, Москва 1955, с. 470.

³⁸ ПСЗРИ, т. 4, № 2480; Л.Г. Бескровный, *Русская армия и флот...*, с. 41–43; P. Krokosz, *Rosyjskie siły zbrojne...*, s. 169–178. Stan liczebny pułków piechoty i kawalerii podano bez żołnierzy zabezpieczenia, których łącznie należy szacować na ponad 20 000 ludzi.

³⁹ J. Brewer, *The sinews of power. War, money and the English state, 1688–1783*, Cambridge (Mass.) 1990, s. 40; P. Kennedy, *Mocarstwa świata. Narodziny, rozkwit, upadek. Przemiany gospodarcze i konflikty zbrojne w latach 1500–2000*, tłum. M. Kluźniak, Warszawa 1995, s. 98–99.

Natomiast reformatorskie działania Piotra I w pierwszym dziesięcioleciu wojny północnej pociągały za sobą wydatki z budżetu mieszczące się w granicach od 76,5% (1702 r.) do 95,9% (1705 r.)⁴⁰.

Tabela 1. Procentowe zestawienie wydatków pochodzących z budżetu rosyjskiego na armię w latach 1701–1711

	Rok budżetowy								
	1701	1702	1703	1704	1705	1706	1707	1708	1711
Wydatki z budżetu na armię w %	78,3	76,5	76,9	82,9	95,9	80,6	81,7	82	90,6

Źródło: П. Милуков, *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, СПб. 1905, с. 120–121, 175, 292–293, 373, 610–613.

Pod znakiem oręża i dyplomacji

Zwycięska bitwa pod Połtawą, odnowienie się antyszwedzkiej koalicji z początku wojny oraz pasmo sukcesów 1710 r., kiedy Szwecji odebrano szereg twierdz (Ryga, Dünamünde, Parnawa, Rewel, Wyborg, Arensburg, Kexholm) znajdujących się w jej wschodnich prowincjach nadbałtyckich, dawały Piotrowi I nadzieję na rychłe zakończenie konfliktu⁴¹. Sukcesy odniesione nad Bałtykiem były ogromne i dopełniały połtawskie zwycięstwo, a zarazem, jak zauważył Tomasz Ciesielski, pozwoliły zająć pozycję hegemonia w regionie⁴². Nie bez przyczyny cesarski wysłannik goszczący wówczas w Rosji, Otto Anton Pleyer odnotował:

⁴⁰ П. Милуков, *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, СПб. 1905, с. 120–121, 175, 292–293, 373, 610–613. Szerzej zob. *ibidem*, приложения, № 3, с. 579–668.

⁴¹ Книга Марсова, или воинских дел от войск Царского Величества Российских во взятии преславных фортификаций и на разных местах храбрых баталий учиненных над войски Его Королевского Величества Свейского. С первого Санкт-Петербургского 1713 года издания, вторым тиснением напечатанная, СПб. 1766, с. 81–147; И.А. Гельмс, *Достоверное описание замечательных событий при осаде города Риги и того, что случилось со дня ее блокады, а также во время жестокой бомбардировки и обстреливания ее в 1709 г., до сдачи ее в 1710 г., изо дня в день замечено и описано Иоахимом Андреем Гельмсом, который лично выдержал эту тяжкую осаду и из одиннадцати лиц своего дома один остался в живых*, в: *Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского Края*, т. 2, Рига 1879, с. 408–440; *Осада и сдача Ревеля в 1710 году. (Статья Грефенгена, читанная 27 сентября 1872 г. в эстонском литературном обществе и помещенная в втором томе „Beiträge zur Kunde Est. – Liv. – u. Kurlands“*, стр. 26–64), в: *Сборник материалов...*, с. 441–477; Б. Адамович, *Осада Выборга. 1710 год*, „Военный сборник” 9 (1903), с. 25–49; Т.В. Васильев, *Осада и взятие Выборга русскими войсками и флотом в 1710 году*, Москва 1953; P. Krokosz, *SUNT MINI QUAE VALEANT IN TALEA PONDERA. Opanowanie wschodnich nadbałtyckich prowincji szwedzkich przez armię rosyjską w 1710 r.*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 7, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2017, s. 217–276.

⁴² Т. Цесельский, *op. cit.*, с. 118.

Co się tyczy wojskowych sił Rosji sprawiedliwość wymaga uznać, że dzięki nieustannemu wysiłkowi i staraniu cara, surowym karom, okazywanej łasce i nagrodom, także i przy pomocy doświadczonych cudzoziemskich oficerów wyższych i niższych stopni, doprowadzono do zdumiewających efektów wojskowych wśród żołnierzy, w jakim są oni porządku i posłuchu rozkazom dowódców i jak śmiało podejmują walkę, od nikogo nie usłyszysz ani słowa, a tym bardziej krzyku, i wszyscy oni są tak gorliwi⁴³.

Car do tego stopnia pokładał nadzieję w sile swej armii, że zdecydował się otworzyć drugi front i w 1711 r. przystąpił do wojny z Turcją. Władca najprawdopodobniej liczył, iż dysponując znacznie lepszym potencjałem militarnym niż niegdyś, zdoła osiągnąć większe sukcesy niż w 1696 r. Tym razem strategiczny plan działania przyjęty przez Piotra I przewidywał uderzenie na Bałkany – przez ziemie Rzeczypospolitej – w stronę Dunaju. Armię carską mieli wesprzeć gospodarowie Mołdawii i Wołoszczyzny – Dymitr Kantemir i Konstanty Brankowan, dotychczasowi lennicy Porty. Obydwaj zobowiązali się przygotować bazę żywnościową i wystawić wsparcie zbrojne w liczbie 40 000 ludzi. Z pomocą mieli przyjść także Serbowie i Czarnogórcy⁴⁴. Żle przygotowana i prowadzona wyprawa wojenna zakończyła się nad Prutem, gdzie ogromna armia turecko-tatarska otoczyła wojsko carskie. Jedynie dzięki splotowi kilku czynników – nieporozumienia w obozie przeciwnika, kunszt carskich dyplomatów prowadzących negocjacje (wicekanclerz Piotr Szafirov i płk Michał Szeremietiew – syn feldmarszałka Borysa Szeremietiewa) oraz chciwość wielkiego wezyra – Rosjanom udało się uniknąć klęski i dostania się do niewoli samego Piotra I. W zasadzie ocalono przed zniszczeniem najwartościowsze pod względem bojowym odziały, którym pozwolono wrócić do kraju. Wyprawa wykazała słabość wojsk carskich, co w konsekwencji przełożyło się na straty terytorialne, gdyż w myśl zawartych porozumień – najpierw nad Prutem w 1711 r., a następnie powtórzonych z istotnymi zmianami w traktacie pokojowym zawartym 13 czerwca 1713 r. w Adrianopolu – Rosja zmuszona była zwrócić sułtanowi wszystkie ziemie opanowane w 1696 r.⁴⁵ Rezultat wyprawy dunajskiej Piotra I

⁴³ О.А. Плейер, *О нынешнем состоянии государственного управления в Московии в 1710 году, в: Лавры Полтавы. Юст Юль. Оттон Плейер. (История России и Дома Романовых в мемуарах современников. XVII–XX вв.)*, сост. В. Наумов, Москва 2001, с. 398.

⁴⁴ Л.Г. Бескровный, *Русская армия и флот...*, с. 219. Szerzej zob. В.А. Артамонов, *Дунайский поход Петра I...*, с. 10–15.

⁴⁵ Relacya o bataliey [...] [Piotra Wielkiego] cara [...] z wojskiem tureckim [...] pod Falczą [...], 30 VI 1711, Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps 1687, s. 471–474; Relacya atakowania Braiła, 12 VIII 1711, *ibidem*, rkps 1687, s. 475–476; Relacya o powodzeniu, które było w armji [...] cara [...] Piotra W. [...] z Turkami y postanowionym wiecznym pokoju, 30 V 1711, *ibidem*, rkps 1684, s. 653–656; *Документы относящихся к деятельности фельдмаршала, графа Бориса Петровича Шереметева, с 1704 по 1722 год, извлеченные из Архива Артиллерийского Музея, Императорской Публичной Библиотеки, Московского общаго Архива Главного Штаба, Сенатского Архива, Румянцовского Музея, Архива Морского Министерства и архива Сергея Шереметева*, в: СИРИО, т. 25, СПб. 1878, № 287, с. 321; A. Quennerstedt, *Vid Prut*, „Karolinska Förbundets Årsbok” 1910 (1911), s. 166–204; *Договоры России с Востоком*

stanowiło spowolnienie ekspansji rosyjskiej w kierunku Morza Czarnego, nad którym mocno stanęła dopiero carowa Katarzyna II w drugiej połowie XVIII w.⁴⁶

Porażka doznana przez Piotra I podczas wyprawy dunajskiej w ścisły sposób łączyła się z kwestią obecności jego wojsk na terenie Rzeczypospolitej, które znalazły się tam po bitwie połtawskiej jako siły sojusznicze króla Augusta II Wettina. Ten ostatni widząc sprzyjającą sytuację polityczną, uznał swą wcześniejszą abdykację z 1706 r. za nieważną i wspólnie ze starym rosyjskim sojusznikiem (do aliansu powróciła także Dania) przystąpił do wojny ze Szwecją. Car był wielce zadowolony z takiego obrotu spraw, gdyż w liście do Augusta II z 8 lipca 1709 r. oprócz informacji o połtawskiej wiktorii zapowiadał: „[...] w połowie miesiąca z całą naszą armią, w celu osiągnięcia naszych wspólnych interesów, z naszą osobą do Polski idziemy”⁴⁷. Prawdopodobnie na początku września 1709 r. wydał także „Manifest do Polaków”, będący odezwą skierowaną do wszystkich poddanych królewskich biorących udział w zmaganiach wojennych. Wspominał w niej o zwycięstwie nad wspólnym wrogiem, ucieczce Karola XII do Turcji oraz wyjaśniał przyczyny wejścia swoich wojsk w granice Rzeczypospolitej: „[...] tylko a żeby wywroczone z gruntu prawa, wolności; a najbardziej wolna elekcja królów y panów tego cnego narodu utrzymując do swojej przwiesc perfekcy; y obranego wolnemi głosami króla na tron przywrocic, oraz ut reddatur pax universis, z tą intencją osoba nasza w panstwa Rz[eczi] p[ospoli]tey z wojskami wkroczyliśmy”. Car nadmieniał, iż August II już znajdował się w Rzeczypospolitej i w związku z tym radził wszystkim, którzy w minionych latach opowiedzieli się po stronie Karola XII, aby powrócili pod władzę prawowitego króla: „przestrzegamy y napominamy aby uznawszy błąd swój powracali y łączyli się z życzliwemi Oyczyźnie”⁴⁸.

Obecność wojsk rosyjskich na ziemiach Rzeczypospolitej w żaden sposób nie wpłynęła na zakończenie wojny. Co więcej, drogi dotychczasowych sojuszników – Piotra I i Augusta II zaczęły powoli się rozchodzić. Pierwszy „[...] rządził się w Rzeczypospolitej jak we własnym kraju”, wtrącając się bezpardonowo do jej polityki wewnętrznej, a przede wszystkim obciążał ziemie polskie i litewskie

политические и торговые, собрал и издал Т. Юзефовичь, СПб. 1869, с. 11–14; ПСЗРИ, т. 4, № 2398. Zdaniem Władimira Artamonowa uczestnicząca w wyprawie armia rosyjska nie została pokonana w walce z przeciwnikiem, a bohaterstwo jej żołnierzy umożliwiło bezpieczny powrót na terytorium własnego państwa, zob. В.А. Артамонов, *Дунайский поход Петра I...*, *passim*.

⁴⁶ P. Krokosz, *Morze Czarne w strategicznych planach Piotra I*, w: *Regiones Euxinum Spectantes. Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów*, red. Ł. Gędłek, T. Krzyżowski, M. Michalski, Kraków 2012, s. 289–305. Szerzej o rosyjskich geopolitycznych planach związanych z Morzem Czarnym w drugiej połowie XVIII w. zob. P. Krokosz, *„Zdobyte bez przelania krwi kwietnia 9, 1783 roku”...*, *passim*; O. Елисева, *Граница России – Черное море. Геополитические проекты Григория Потемкина*, Москва 2018.

⁴⁷ *Письма и бумаги императора Петра Великого*, т. 9, вып. 1, Москва–Ленинград 1950, с. 247.

⁴⁸ *Ibidem*, с. 361–362. „Manifest do Polaków” wydano najprawdopodobniej we wcześniej niż 1 i nie później niż 7 września 1709 r., chociaż nie ma pewności, iż nie został zredagowany przed przybyciem cara do Lublina 25 sierpnia, zob. *ibidem*, вып. 2, Москва 1952, с. 1216.

kosztami utrzymania swych wojsk. Natomiast drugi, mający w planach wzmocnienie swej pozycji w Rzeczypospolitej, wyglądał sprzyjającej okazji do zrzucenia ciężącej mu przyjaźni z silniejszym i narzucającym swą wolę carem⁴⁹. Niemniej jednak odnowiony sojusz militarny z Moskwą był dla Augusta II koniecznością. Król, zgodnie z wzajemnymi ustaleniami z początku wojny, nadal liczył na zwrot zawojowanych przez Rosjan Inflant⁵⁰, co jednakże w obecnej sytuacji politycznej było kwestią w zasadzie nierealną do zrealizowania. Piotr I po niezwykle owocnych działaniach wojennych z 1710 r. kontrolował pas wybrzeża bałtyckiego – od Kurlandii po skrawek Finlandii. Jego garnizony obsadzały wszystkie zlokalizowane tam twierdze, zabezpieczając tym samym nieustannie rozbudowującą się nową stolicę państwa – Sankt Petersburg. Ponadto car trzymając w swych rękach Rygę, miał również możliwość czerpania zysków z handlu w tym największym wschodniobałtyckim porcie⁵¹. August II potrzebował także wsparcia ze strony wojsk carskich z uwagi na niezwykle groźną sytuację na południu kraju. W związku z tym już w styczniu 1711 r. skierował uniwersał do mieszkańców województwa wołyńskiego, w którym wspólnie z carem Piotrem I wezwał do obrony granic przed wojskami szwedzkimi i tureckimi⁵². Apel ten nie był bez pokrycia, gdyż przebywający na terytorium Turcji Karol XII nie ustawał w zabiegach, aby sułtan włączył się do wojny⁵³. Wiosną 1711 r. na Ukrainę ruszyła wyprawa składająca się z sił będącego w sojuszu ze Szwedami emigracyjnego hetmana zaporońskiego Filipa Orlika, Tatarów krymskich i pozostającego w obozie Stanisława Leszczyńskiego hetmana wielkiego Józefa Potockiego⁵⁴. Działania te zakończyły się

⁴⁹ J.A. Gierowski, *W cieniu Ligi Północnej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971, s. 269.

⁵⁰ *Traktaty między mocarstwami...*, s. 40–56; *Volumina legum*, t. 6, Petersburg 1860, s. 82–84; J.A. Gierowski, *Problematyka bałtycka w polityce Augusta II Sasa*, w: *idem, Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytej Europie*, Kraków 2008, s. 357; T. Цесельский, *op. cit.*, s. 120.

⁵¹ X. ван Конингсбрюгге, *op. cit.*, s. 227. O kwestiach związanych z handlem w Rydze w XVII w. szerzej zob. G. Jensch, *Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert*, „Mitteilungen aus dem Gebite der Geschichte Liv- Est- und Kurlands” 30 (1930), s. 41–146; В.В. Дорошенко, *Торговля и купечество Риги в XVII веке*, Рига 1985.

⁵² August Wtóry z Bożej Łaski Król Polski, Wielki Xiążę Litewski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Żmudzki, Kijowski, Wołyński, Podolski, Podlaski, Inflantski, Smoleński, Siewierski y Czernihowski a Dziedziczny Xiążę Saski y Elektor, Lipsk, 20 I 1711 r., Санкт-Петербургский Институт истории Российской Академии Наук (dalej: СПбИИ РАН), ф. 32, картон 797, д. 9, л. 6–60б.

⁵³ R.M. Hatton, *Charles XII in Turkey „Narrative of the King of Sweden’s movements 1709–1714 (?)”*, „Tarih Araştırmaları” 1 (1957), s. 83–142; S.A. Nilsson, *De svensk-turkiska förbindelserna före Poltava*, „Scandia. Tidskrift för historisk forskning” 22 (1953–1954), h. 2, s. 113–163.

⁵⁴ Архив военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи, ф. 2., оп. 1, д. 131, Канцелярия Главной Артиллерии. Приказ артиллерийский, Грамота Долгорукова Брюсу с сообщением о военных делах, о движении крымского хана к Полтаве и Харкову. Яворов 5 III 1711, л. 76–77; Грамота Долгорукова Брюсу с сообщением о военных делах, о движении крымского хана к Полтаве и Харкову. Яворов 10 III 1711, л. 78–79об.; Грамота Брюса Долгорукову о военных делах, о движении крымского хана к Полтаве и Харкову. Ответ. 21 III 1711, л. 80–81об.

jednak fiaskiem z uwagi na kontrofensywę podjętą przez Rosjan⁵⁵. Jednak nacisk turecki na Rzeczpospolitą nie zmalał, a doskonałym elementem owego „dowodu troskliwości Osmanów o Polskę”⁵⁶ był traktat zawarty przez Piotra I z Turkami nad Prutem. Jak nadmieniałem, Piotr I zdołał uzgodnić warunki wycofania swej armii z ziem podległych Porcie, lecz z ich wykonaniem świadomie zwlekał aż do 1713 r., kiedy w Adrianopolu podpisano ostateczne porozumienie kończące tę wojnę. Należy podkreślić, że obydwa traktaty rosyjsko-tureckie, z 1711 i 1713 r., różniły się od siebie w bardzo istotny sposób – w dokumencie podpisanym nad Prutem nie było mowy o kwestiach dotyczących obecności wojsk rosyjskich na terytorium Rzeczypospolitej; pojawiły się one w traktacie adrianopolskim. Potwierdzają to oficjalne dokumenty, a więcej światła na cały proces rokowań rzucają zapisy *statiejnyjnych spisków* (opisów podróży dyplomatów rosyjskich) Piotra Szafirowa i Michała Szeremetiewa, negocjujących ze stroną turecką treść obydwu traktatów⁵⁷. W punkcie 1 traktatu adrianopolskiego podkreślono, iż „[...] Jego Carskie Wieliczesstwo rozkaże wyprowadzić swoje wojska z Polski w ciągu dwóch miesięcy od podpisania tego porozumienia, i niech nie zostanie w Polsce żadne wojsko Jego Wieliczesstwa”. W myśl dalszych zapisów zabroniono Piotrowi I „mieszać się w sprawy rządów polskich” oraz „[...] w przyszłości pod żadnym pretekstem nie posyłać swoich wojsk do Polski”. Pozostawiono jednak swoisty wyłom w tych kwestiach, gdyż zezwolono wejść armii Piotra I do Rzeczypospolitej w chwili, kiedy pojawi się tam wojsko „króla szwedzkiego” i „podburzywszy” Polaków przeciwko Rosjanom, połączy się z nim i rozpocznie wojnę. Po stoczonej bitwie na ziemiach Rzeczypospolitej armia rosyjska miała wycofać się w swoje granice. W punkcie 1 traktatu znalazła się także bardzo ważna klauzula związana z całkowitym zakazem przemarszów wojsk rosyjskich przez ziemie polskie w stronę pozostającego w szwedzkich rękach Pomorza Szczecińskiego: „[...] i jeśli zechce wysłać wsparcie na Pomorze, nie ma ono przechodzić przez Polskę i należące do niej ziemie”. Ze strategicznego punktu widzenia ten fragment był niezwykle istotny, gdyż *de facto* odcinał armii rosyjskiej możliwości podjęcia ofensywy na zupełnie nowych dla siebie terytoriach, zarówno na włościach należących do Szwecji, jak i do Danii, ale przede wszystkim Rzeszy⁵⁸.

W odniesieniu do spraw polskich postanowienia rosyjsko-tureckiego traktatu pokojowego z Adrianopola zostały wypełnione tylko częściowo, gdyż armia rosyjska pozostała nadal na ziemiach Rzeczypospolitej i stała się czynnym uczestnikiem toczących się tam sporów wewnętrznych. W 1715 r. w Tarnogrodzie zawiązała

⁵⁵ N. Jakowenko, *Historia Ukrainy do 1795 roku*, tłum. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011, s. 419.

⁵⁶ W. Konopczyński, *Dzieje Polski nowożytnej*, Warszawa 1996, s. 521.

⁵⁷ *Статейный список П.П. Шафирово и М.Б. Шереметева 1711 г.*, в: Т.А. Базарова, *Русские дипломаты при османском дворе: Статейные списки П.П. Шафирово и М.Б. Шереметева 1711 и 1712 гг.*, СПб. 2016, с. 164–170.

⁵⁸ ПСЗРИ, т. 4, № 2515; *ibidem*, т. 5, СПб. 1830, № 2687. Zob. też: P. Krokosz, *Morze Czarne...*, s. 301–305.

się konfederacja szlachty przeciw absolutystycznej polityce Augusta II, ale przede wszystkim przeciwko stacjonowaniu wojsk saskich w Rzeczypospolitej. Pomiędzy stronami doszło do otwartych działań wojennych, a konfederaci najprawdopodobniej dostrzegając, iż nie są w stanie pokonać wojsk Augusta II, poprosili o wsparcie Piotra I⁵⁹. Car przyglądając się bacznie dotychczasowej sytuacji, kiedy na terytorium niemal całego kraju ścierały się wojska saskie z tarnogrodzianami, postanowił wykorzystać nadarżającą się okazję. 17 kwietnia 1716 r. dyplomaci rosyjscy (kanclerz Gawryło Gołowkin, poseł w Polsce Grigorij Dołgoruki, wicekanclerz Piotr Szaflrow oraz senator i dyplomata Piotr Tołstoj), za wiedzą i zgodą Piotra I, w Gdańsku opublikowali 11-punktowy dokument pod nazwą „Plan Gdański”, mający na celu uspokojenie sytuacji w Rzeczypospolitej. Zgodnie z propozycjami strony rosyjskiej w maju 1716 r. miałyby odbyć się „kongres” z udziałem przedstawicieli obydwu stron. Po podpisanym porozumieniu winno dojść do ewakuacji wojsk saskich z Polski, a jedyną siłą broniącą kraju przed Karolem XII miało być wojsko polskie (przy królu pozostałoby 1200 żołnierzy gwardii saskiej). Na uwagę zasługuje postanowienie końcowe dokumentu, noszące tytuł „Teraz za Fundament proponuje się”, gdzie podkreślono fakt, że inicjatywa związana z uspokojeniem sytuacji wewnętrznej w Rzeczypospolitej wyszła ze strony Rosji. Car wyznaczał także swego przedstawiciela na wspomnianą „konferencję” w osobie swego posła, księcia Dołgorukiego, przekazując mu jednocześnie wszelkie pełnomocnictwa do wezwania stacjonującej na Ukrainie armii rosyjskiej w celu uspokojenia sytuacji w przypadku, gdyby któraś ze stron wewnętrznego konfliktu polskiego nie zgodziła się na porozumienie⁶⁰. Nie ulegało zatem wątpliwości, iż to w gestii cara, a w zasadzie jego armii pozostawało zaprowadzenie porządku, co potwierdza korespondencja Piotra I do marszałka generalnego konfederacji tarnogrodzkiej Stanisława Ledóchowskiego, najprawdopodobniej z 17 kwietnia tego roku, w której ten drugi prosił władcę rosyjskiego o podjęcie się roli mediatora. W liście wspomniano o dotychczasowym sojuszu antyszwedzkim i chęci zachowania wszystkich starych praw i wolności oraz o księciu Dołgorukim, osobie pełnomocnej w uspokojeniu sytuacji w państwie⁶¹. Prowadzone w kolejnych miesiącach rokowania pomiędzy stronami nie przyniosły żadnych rezultatów, a czas upływał pod znakiem walk Sasów z konfederatami. Brak widoków na zawarcie ostatecznego porozumienia i obawa przed sukcesami działań strony przeciwnej (możliwość opanowania Warszawy)

⁵⁹ Szerzej zob. *Konfederacja tarnogrodzka i jej tradycje*, red. nauk. R. Szczygieł, Tarnogród 1995; J.A. Gierowski, *Wokół mediacji w traktacie warszawskim 1716 roku*, w: *idem, Na szlakach Rzeczypospolitej...*, s. 513–522; *idem, Konfederaci tarnogrodzcy wobec możliwości porozumienia szwedzko-rosyjskiego*, w: *Na szlakach Rzeczypospolitej...*, s. 523–531; *idem, „Opisanie” urzędów centralnych przez konfederatów tarnogrodzkich*, w: *Na szlakach Rzeczypospolitej...*, s. 532–549; *Sejm niemy. Między mitem a reformą państwa*, red. M. Zwierzykowski, Warszawa 2019.

⁶⁰ Supplement Occurrentiarum wżwyż napisanego. Dyaryusza, o którym wzmianka suis Locis czyni się. Plan Gdanski. Datt. w Gdanku die 17 s.v./26 s.n. Aprilis An: 1716, СПбИИ РАН, ф. 32, катр. 689, оп. 2, л. 4–4об.

⁶¹ Copia Listu Cara do ImP. Marszałka Generalnego Konfederacyi, [17 IV 1716 r.], *ibidem*, л. 5–5об.

spowodowały, że August II poprosił księcia Dołgorukiego o interwencję wojsk rosyjskich. Pojawienie się 18 000 Rosjan pod dowództwem gen. Piotra Rönnego przyniosło spodziewany skutek i konfederaci przystąpili do rokowań. Jeszcze w tym samym roku doszło do uregulowania stosunków pomiędzy Rzeczpospolitą a Saksonią. Zapewnienia księcia Dołgorukiego, że żołnierze carscy opuszczą terytorium Polski, kiedy tylko jej wewnętrzne sprawy ulegną normalizacji, okazały się nic nieznaczące. Pozostali tam aż do 1719 r., kiedy Piotr I pod naciskiem sojuszniczego porozumienia Saksonii, Austrii i Anglii zmuszony był odwołać ich do kraju⁶².

W kontekście spraw polskich nie można pominąć kwestii rosyjskiego nacisku na Gdańsk (Piotr I interesował się także pozostałymi miastami Prus Królewskich). Kontrola tego istotnego portu bałtyckiego stwarzałaby armii carskiej dogodną bazę operacyjno-prowiantową⁶³. Miasto od samego początku wojny pozostawało również w zainteresowaniu Karola XII, który w 1703 r. zmusił jego mieszkańców do zapłacenia kontrybucji w wysokości 100 000 talarów. W latach 1706–1709 Gdańsk stał po stronie Stanisława Leszczyńskiego, by po bitwie pod Połtawą uznać zwierzchność Augusta II. Podjęta w 1712 r. przez Piotra I ofensywa w stronę Pomorza Szczecińskiego sprawiła, że pod miastem pojawiały się wojska carskie łupiące jego posiadłości i ściągające świadczenia w naturze i pieniądzu od mieszkańców należących do niego wsi⁶⁴. W 1713 r. Piotr I wymógł na mieście znaczną kontrybucję, argumentując jej narzucenie „wrogą działalnością” Gdańska przeciwko Rosji podczas toczącej się wojny. Układ dotyczący wypłaty 300 000 guldenów stronie rosyjskiej został podpisany 16 października w Kwidzynie (Marienwerder)⁶⁵. Wiosną 1716 r. car narzucił miastu – za przyzwoleniem Augusta II – porozumienie, w myśl którego Gdańsk zrywał wszelką korespondencję i handel ze Szwecją, przyjmował rosyjskiego przedstawiciela (komisarza z 12 żołnierzami kontrolującymi zakaz korespondencji i handlu ze Szwecją), wystawiał 4 okręty kaperskie (każdy wyposażony po 12 dział i obsługiwany przez 50 ludzi) działające przeciwko flocie szwedzkiej (pod banderą króla polskiego i Rzeczypospolitej) oraz winien wysłać 2 lub 3 statki do Kopenhagi, które dowiozą tam w razie potrzeby m.in. amunicję lub oddziały carskie. Miasto nie miało wyboru i musiało przystać na zaproponowane warunki, gdyż w innym przypadku uznane zostałyby za wroga⁶⁶. Przyjęte warunki były

⁶² *Traktaty między mocarstwami...*, s. 279–287.

⁶³ P. Krokosz, *Bałtycka polityka Piotra I...*, s. 307–309; Т. Цесельский, *op. cit.*, s. 125–127.

⁶⁴ E. Cieślak, Cz. Biernat, *Dzieje Gdańska*, Gdańsk 1975, s. 256–259; W. Sobieski, *Der Kampf um die Ostsee von den ältesten Zeiten bis zum gegenwart*, Leipzig 1933, s. 179–180.

⁶⁵ *Собрание Трактатов и Конвенций заключенных Россиею с иностранными державами* (dalej: СТиК), сост. Ф. Мартенс, т. 5: *Трактаты с Германиею. 1656–1762*, СПб. 1880, № 189, s. 106–111. W tym samym roku do zawarcia podobnych układów zostały zmuszone również inne ważne ośrodki handlowe – Hamburg i Lubeka, zob. *ibidem*, № 185, s. 76–82; *ibidem*, № 186, s. 82–87.

⁶⁶ РСЗРИ, т. 5, № 3021. Działające w tym czasie fregaty rosyjskie, które miały schronienie w porcie gdańskim, dopuszczały się zajmowania obcych statków handlowych, m.in. holenderskich, co wywoływało naturalną reakcję państw, do których one należały, zob. E. Cieślak, Cz. Biernat, *op. cit.*, s. 256–259; W. Sobieski, *op. cit.*, s. 179–180.

wypełniane, dopóki car gościł w Gdańsku, lecz po jego odjeździe magistrat powrócił do dawnej polityki lawirowania pomiędzy stronami konfliktu i nie zamierzał wywiązywać się z umowy. Groźba użycia wojska sprawiła, iż 19 września tego roku Gdańsk podpisał z Rosją kolejne porozumienie, powtarzające w zasadzie zapisy poprzedniego układu⁶⁷. 20 maja 1718 r. wojska rosyjskie na rozkaz gen. Nikity Repina zostały skierowane pod Gdańsk w celu wypełnienia zawartych porozumień, za czym kryło się wymuszenie kolejnej kontrybucji; pozostały tam aż do otrzymania pieniędzy w styczniu 1719 r. Przez cały czas na wodach bałtyckich działały też rosyjskie okręty (miały schronienie w porcie gdańskim), które dokonywały ataków na statki innych państw⁶⁸.

Wprowadzenie i utrzymywanie wojsk rosyjskich na terytorium Rzeczypospolitej było dla Piotra I swego rodzaju koniecznością z kilku istotnych powodów polityczno-militarnych. Po pierwsze, armia stacjonowała na wysuniętych przyczółkach z dala od własnych granic, mogąc zawczasu podjąć stosowne działania defensywne. Podczas ewentualnego silnego kontruderzenia nieprzyjaciela można było powtórzyć manewr taktyczny z 1708 r. Wówczas Rosjanie, unikając za wszelką cenę stoczenia generalnej bitwy z wojskami Karola XII, wycofywali się na wschód i stosując metodę „spalonej ziemi”, skutecznie spowalniali impet marszu Szwedów, co bezpośrednio przekładało się na ich zmęczenie, straty ludzkie (walki podjazdowe, choroby) oraz obniżenie morale. Efektem takich działań była znaczna redukcja stanu osobowego armii Karola XII, co wpłynęło na wynik bitwy pod Połtawą. Po drugie, wojska rosyjskie przebywając na południowych ziemiach polskich, mogły kontrolować poczynania armii tureckiej, gdyż wydłużeniu ulegał front ewentualnych działań wojennych. Po trzecie, armia rosyjska pozostawała narzędziem oddziaływania na wewnętrzną sytuację polityczną i gospodarczą Rzeczypospolitej. Wreszcie po czwarte, ziemie polskie były naturalną bazą operacyjno-zaopatrzeniową do dalszych działań ofensywnych przeciwko Szwecji. Stosowna okoliczność do realizacji ostatniego ze wskazanych wektorów polityki rosyjskiej nadarzyła się stosunkowo szybko. Już na 1712 r. sojusznicy – Rosja, Saksonia i Dania – uzgodnili podjęcie szeroko zakrojonej akcji militarnej. Skorelowane uderzenie miało nastąpić na dwóch kierunkach – w stronę Pomorza Szczecińskiego winny pociągnąć armie wszystkich trzech państw (85 000 ludzi, z czego aż 57 000 Rosjan), zaś na Finlandię – uderzyć jedynie siły cara, czyli wojska lądowe i flota (56 000 ludzi). Największa część

⁶⁷ СТик, № 199, с. 168–177. Działania Piotra I podyktowane były zamiarami stworzenia z Sankt Petersburga głównego ośrodka handlowego na Bałtyku, a dotychczasowa pozycja ekonomiczna Gdańska znacznie to utrudniała, zob. *Описание Санктпетербурга и Кроншлота в 1710-м и 1711-м годах, перевод с немецкого, с примечаниями, изд. Императорской Публичной Библиотеки*, СПб. 1860, s. 40; *Raporty rezydentów francuskich w Gdańsku w XVIII wieku (1715–1719)*, wyd. E. Cieślak, J. Rumiński, t. 1, Gdańsk 1964, nr 40, s. 110–112.

⁶⁸ Л.В. Коздеевич, *Служба П.П. Ласси в послеполтавский период Северной войны (1709–1718)*, в: *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Труды Третьей международной научно-практической конференции 16–18 мая 2012 г.*, ч. 2, СПб. 2012, с. 98.

wojsk rosyjskich – 79-tysięczna armia feldmarszałka Szeremietiewa pozostała na Ukrainie, gotowa powstrzymać ewentualne uderzenie Porty⁶⁹.

Udział armii rosyjskiej w działaniach na terytorium Pomorza Szczecińskiego stanowił dla Piotra I doskonałą możliwość znalezienia nowych sojuszników także na terenie Rzeszy, wzmacniając tym samym swoją pozycję polityczną. Należy zaznaczyć, iż w trakcie toczącej się wojny car wykorzystując sprzyjające okoliczności, starał się w różnorodny sposób, w tym również dynastyczny, związać z Rosją poszczególnych władców Starego Kontynentu. Działania te dotyczyły szczególnie państw położonych nad Morzem Bałtyckim – Kurlandii (lenno Rzeczypospolitej), Meklemburgii oraz Holsztynu⁷⁰. Jeszcze w 1705 r. wojska rosyjskie opanowały Mitawę i Bowsk oraz zdołały wyprzeć Szwedów z Kurlandii, zajmując ich miejsce i *de facto* utrzymując księstwo w swojej zależności⁷¹. Pięć lat później, w 1710 r. Piotr I doprowadził do małżeństwa swojej bratanicy Anny Iwanowny (przyszłej carowej Rosji) z księciem kurlandzkim Fryderykiem Wilhelmem Kettlerem. Inicjatywa ta była perspektywiczna, albowiem „[...] małżeństwo to wchodziło w polityczne plany cara w związku z bliskim podporządkowaniem Kurlandii Rosji”⁷². Wkrótce po zaślubinach zmarł książę Kettler, a władza przypadła księżnej Annie, która w zasadzie nie miała nic do powiedzenia w kwestiach politycznych, gdyż o nich decydował jej stryj. Tym samym nad obecnością znajdujących się tam wojsk rosyjskich wszyscy przeszli do porządku dziennego⁷³.

Kiedy w 1712 r. rozpoczęła się ofensywa wojsk sprzymierzonych na Pomorzu Szczecińskim, nadarzyła się okazja do pozyskania kolejnego sprzymierzeńca i silniej związania go ze sobą. Car nawiązał wówczas kontakty z Meklemburgią (zachowującą neutralność w toczącej się wojnie), prosząc jej władcę o pomoc w prowiantowaniu swoich wojsk, a obiecując w zamian nie dopuścić do grabieży terytorium jego państwa przez Szwedów⁷⁴. Przegrana przez Duńczyków i Sasów I bitwa pod

⁶⁹ Н.И. Казаков, Ю.Р. Клокман, Т.К. Крылова, Л.А. Никифоров, *Военные действия и дипломатия 1709–1716 гг.*, в: *Очерки истории СССР...*, с. 545.

⁷⁰ Е.В. Пчелов, *Петр Великий и династическая политика Романовых в XVIII–XX веках*, в: *Петр Великий – реформатор России...*, с. 42–43. W ramach dynastycznej polityki Piotra I znalazło się również zaaranżowane przez niego w 1711 r. małżeństwo jego syna, carewicza Aleksego, wówczas potencjalnego następcy tronu, z księżniczką brunszwicką Zofią Charlottą, siostrą żony arcyksięcia austriackiego Karola – późniejszego cesarza Karola VI.

⁷¹ P. Krokosz, „Mała wojna”. *Działania wojsk rosyjskich w Inflantach, Estonii oraz Ingermanlandii w latach 1700–1704*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3: *Inflanty Polskie*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2012, s. 217–221; *idem*, *Bałtycka polityka Piotra I...*, s. 288–287; Т. Цесельский, *op. cit.*, с. 121–122; M. Balcerk, *Twierdze kurlandzkie na początku Wielkiej Wojny Północnej (1700–1705)*, w: *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojskowej*, t. 2, red. M. Trąbski, Częstochowa 2018, s. 341–382; В.С. Великанов, С.Л. Мехнев, *Курландская операция 1705–1706 гг. и сражение при Гемауэртгофе*, Москва 2016.

⁷² М.И. Семевский, *Тайная канцелярия при Петре Великом*, Москва 2012, с. 32.

⁷³ P. Krokosz, *Bałtycka polityka Piotra I...*, s. 304; Т. Цесельский, *op. cit.*, с. 121–122.

⁷⁴ Н.Н. Молчанов, *Дипломатия Петра Великого*, Москва 1984, с. 324–325.

Gadebusch 9 grudnia 1712 r. wpłynęła na całkowitą rewizję planów cara, zamierzającego pozostawić w Meklemburgii jedynie część swych żołnierzy (korpus gen. Nikity Repina w sile 20 pułków piechoty i dragonii), a resztę wyprowadzić do Inflant na leża zimowe. Tym sposobem, także na prośbę o pomoc ze strony króla duńskiego Fryderyka IV, armia rosyjska pozostała na terytorium Pomorza Szczecińskiego i Meklemburgii przez całą zimę 1712/1713 r. Wkrótce okazało się, iż pobyt ten przedłuży się na kolejne lata⁷⁵. Jednakże stacjonowanie tam armii rosyjskiej (gwaranta meklemburskiej suwerenności) wiązało się ze zdecydowaną reakcją ze strony mocarstw europejskich. Piotr I chcąc w pewien sposób usankcjonować swoje wpływy w księstwie, został zmuszony do szukania jakiegoś stosownego poparcia u innych państw niemieckich. W 1715 r. zawarto porozumienie z Prusami przewidujące wspólną walkę ze Szwecją oraz uzyskano zgodę króla Fryderyka Wilhelma I na przebywanie wojsk carskich w Meklemburgii⁷⁶. Sama obecność militarna na terytorium Rzeszy była dla Piotra I niewystarczająca, dlatego postanowił ją wzmocnić mariażem dynastycznym. Dość szybko, gdyż 22 stycznia 1716 r. w Sankt Petersburgu został zawarty traktat małżeński pomiędzy księciem Karolem Leopoldem (w 1713 r. przejął rządy po zmarłym starszym bracie Fryderyku Wilhelmie I) i carską bratanicą Katarzyną Iwanowną. Piotr I złożył wówczas władcy meklemburskiemu konkretne obietnice polityczno-militarne: pomoc w odzyskaniu miast Wismar i Warnemünde oraz oddanie mu pod komendę 10 pułków swej armii⁷⁷. Małżeństwo bratanicy, podyktowane kwestiami polityczno-gospodarczymi⁷⁸,

⁷⁵ С.В. Ефимов, «Современная безопасность от всех внутренних и внешних беспокойств». Русская армия в Мекленбурге в 1712–1719 годах, в: *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Труды Восьмой Международной научно-практической конференции 17–19 мая 2017 года. В четырех частях*, ч. 2, ред. С.В. Ефимов, СПб. 2017, с. 180–182.

⁷⁶ *Походная канцелярия вице-канцлера Петра Павловича Шафирова. Новые источники по истории России эпохи Петра Великого*, изд. подгот. Т.А. Базарова, Ю.Б. Фомина, сост., вступ. ст., коммент. Т.А. Базаровой, ч. 3: *1715–1723 годы*, СПб. 2011, № 330, с. 46–47. W 1713 r. wojska rosyjskie pod dowództwem Aleksandra Mienszykowa zajęły będący w szwedzkim władaniu Szczecin, do którego pretensje rościło sobie kilka państw – Dania, Saksonia, Holzstyn oraz Prusy. Piotr I zdecydował się na oddanie miasta Prusom (w sekwestr) w zamian za obietnicę ich przystąpienia do sojuszu przeciwko Szwecji. W czerwcu 1714 r. król pruski Fryderyk Wilhelm I zobowiązał się pomóc Rosji utrzymać wszystkie jej dotychczasowe terytorialne zdobycze bałtyckie, zob. ПСЗРИ, т. 5, № 2720, 2816; П.П. Шафиров, *Разсуждение какие законные причины Его Величество Петр Великий император и самодержец всероссийский...*, Москва 1722, с. 165; P. Krokosz, *Рост мощи России...*, с. 122–123.

⁷⁷ ПСЗРИ, т. 5, № 2984; P.H. Bruce, *Memoirs of Peter Henry Bruce, Esq., a military officer, in the services of Prussia, Russia, and Great Britain. Containing an Account of his Travels in German, Russia, Tatory, Turkey, the West Indies, etc. As also Several very interesting private Anecdotes of the Czar, Peter I. of Russia*, London 1782, s. 168–169; Н.Н. Молчанов, *op. cit.*, с. 325–326; С.В. Ефимов, *op. cit.*, с. 178–220. Ceremonia ślubna księcia Karola Leopolda i Katarzyny Iwanowny miała miejsce 8 kwietnia 1716 r. w Gdańsku.

⁷⁸ Piotr I zamierzał także stworzyć na terytorium Meklemburgii dogodne warunki handlowe dla kupców rosyjskich, którzy w prowadzeniu interesów z Europą Zachodnią nie musieliby już korzystać z kosztownego pośrednictwa państw morskich.

w wydatny sposób wzmacniało pozycję Rosji w Europie – teraz Piotr I mógł podejmować działania w obronie interesów władcy Meklemburgii, który stawał się członkiem rodziny carskiej. Czytelnym znakiem owej opieki była obecność wojsk rosyjskich na terytorium księstwa, mająca w założeniu zmusić Karola XII do zakończenia wojny. Wprowadzenie żołnierzy do Meklemburgii dawało carowi jeszcze dodatkowy atut – możliwość bezpośredniego ingerowania w sprawę Rzeszy, co szczególnie mocno niepokoiło Austrię oraz najbliższych sąsiadów księstwa – Prusy i Hanower, a co za tym idzie także Anglię⁷⁹. Owo zaniepokojenie wzbudzały również plany sojuszników odnośnie do planowanego generalnego uderzenia przeciwko Karolowi XII. 3 czerwca 1716 r. Piotr I i Fryderyk IV w Altonie pod Hamburgiem podpisali konwencję przewidującą zorganizowanie szeroko zakrojonej akcji desantowej w Skanii; do działań miała włączyć się także Anglia. Obydwaj władcy liczyli, że przeniesienie działań wojennych na terytorium Szwecji właściwie przyspieszy zakończenie wojny. Kroki te dobitnie wykazały, iż Meklemburgia stała się dla wojsk Piotra I przyczółkiem do wtargnięcia na Półwysep Skandynawski⁸⁰. Kolejne miesiące 1716 r. upłynęły pod znakiem intensywnych przygotowań do desantu w Skanii, w które zaangażował się sam Piotr I, rozpoznając osobiście szwedzkie wybrzeża⁸¹. Ostatecznie planowany desant z uwagi na rozbieżne interesy każdego sojusznika nie doszedł do skutku⁸². Naczelnik petersburskiej Admiralicji Aleksander Kikin w swoim liście do generała-admirała Fiodora Apraksina z 1 listopada 1716 r. w odniesieniu do zaistniałej sytuacji stwierdził: „Z Duńczykami u nas alians całkowicie rozpadł się i obecnie rozstaliśmy się w Kopenhadze z wielkimi przeciwnościami, z tego powodu, iż nie uczynili desantu w Skanii”⁸³.

O tym, jak poważną siłę stanowiły wojska rosyjskie stacjonujące w Meklemburgii, świadczą słowa, jakie znalazły się w relacji carskiego przedstawiciela dyplomatycznego w Kopenhadze, księcia Wasyla Dołgorukiego do Piotra I z początku 1717 r.: „[...] a jeśli nasze wojska z imperium [czyli z Meklemburgii – P.K.] wyprowadzi się, a z Duńczykami porozumienie wskutek czegoś będzie utrudnione i jeśli nie zostanie część wojsk waszych u duńskiego króla, to jakie będziemy mieli możliwości przeciwko nieprzyjacielowi czynić, i czym do pokoju będziemy go

⁷⁹ ПСЗРИ, т. 5, № 3008, 3009; J.A. Gierowski, *Konfederaci tarnogrodzcy...*, s. 524–525.

⁸⁰ Piotr I kontynuował również systematyczny podbój Finlandii, wypierając skutecznie stamtąd wojska szwedzkie. Szerzej zob. А.З. Мышлаевский, *Петр Великий. Война в Финляндии в 1712–1714 годах. Совместная операция сухопутной армии, галерного и корабельного флотов*, СПб. 1896; С.А. Фейгина, *Аландский конгресс. Внешняя политика России в конце Северной войны*, Москва 1959; П.А. Кротов, *Гангутская баталия 1714 года*, СПб. 2006; П.А. Кротов, *Российский флот на Балтике при Петре Великом*, СПб. 2017.

⁸¹ Российская национальная библиотека, ф. 568, Пекарский, № 450: Шереметев, л. 27–66.

⁸² *Материалы для истории русского флота* (dalej: МИРФ), подготовлены С.И. Елагиным, ч. 4, СПб. 1867, № 98–116, с. 109–122. Fiasko akcji desantowej spowodowane było działaniami odróżniającymi ze strony sojuszników Rosji, przede wszystkim Danii, zob. С.А. Фейгина, *op. cit.*, с. 80, 96–105.

⁸³ МИРФ, ч. 4, № 116, с. 121.

skłaniali”⁸⁴. Warto zauważyć, że ich stan liczebny nie był określony i ulegał zmianom w zależności od sytuacji politycznej w regionie. W styczniu 1717 r., najprawdopodobniej z uwagi na mający odbyć się w Polsce sejm kładący kres toczącej się tam wojnie domowej szlachty z królem Augustem II (chodzi tzw. sejm niemy), car odwołał z Meklemburgii część swych wojsk, przesuując je właśnie na terytorium Polski; na miejscu zostały 20 batalionów i 2 pułki gwardii. W lipcu tego roku władca polecił zostawić w księstwie jedynie 3–4 bataliony, a pozostałym oddziałom także udać się nad Wisłę⁸⁵. Niemniej jednak na przełomie 1718 i 1719 r. miała stacjonować tam poważna rosyjska siła uderzeniowa w liczbie 44 batalionów⁸⁶. Dynamicznie zmieniająca się sytuacja polityczna w Europie zmusiła Piotra I w marcu 1719 r. do podjęcia decyzji o wyprowadzeniu swych wojsk z Meklemburgii do Rosji (o tym poniżej)⁸⁷.

Istotne miejsce w bałtyckiej polityce Piotra I zajmowały również sprawy księstwa Szlezwik-Holsztyn, na którego terenie wojska rosyjskie prowadziły działania bojowe przeciwko Szwedom już w 1713 r. Kiedy w sierpniu 1721 r. księstwo to zostało w całości zaanektowane przez Danię, jego władca, Karol Fryderyk (siostrzeniec Karola XII) udał się do Sankt Petersburga i poprosił Piotra I o udzielenie pomocy w odzyskaniu ojcowizny. Car zdawał sobie sprawę, że zawarcie pokoju ze Szwecją jest już na wyciągnięcie ręki i nie podjął żadnych zdecydowanych kroków w kwestii holsztyńskiej. Co prawda obiecywał Karolowi Fryderykowi nie zawierać traktatu pokojowego do czasu przywrócenia mu księstwa oraz popierać jego kandydaturę do tronu szwedzkiego (ta została odrzucona w 1718 r. przez Radę Królewską). Książę miał też poślubić którąś z carównien. Z kolei Karol Fryderyk ofiarował się odstąpić Rosji część Holsztynu i godził się na wykopanie kanału prowadzącego przez Szlezwik, dzięki któremu rosyjskie statki handlowe opuszczające

⁸⁴ *Материалы для истории морского дела при Петре Великом, в 1717–1720 годах* (dalej: МИМД), сообщил Н.А. Попов, в: *Чтения в Императорском Обществе и Древностей Русских при Московском Университете*, кн. 4, Москва 1859, с. 20–21. Rosji z wielu względów bardzo zależało na tym, aby Dania nadal pozostała w koalicji antyszwedzkiej, choćby z uwagi na toczące się pomiędzy oboma państwami rozmowy dotyczące swoistej wymiany posiadanych sił zbrojnych, w której Rosja oferowała swoich żołnierzy, a Dania marynarzy. Jednakże po ostatecznej kalkulacji okazało się, że dla Petersburga wysłanie lądowego korpusu wojskowego będzie bardziej kosztowne niż przysłanie przez sojusznika marynarzy mających obsługiwać jednostki pływające rosyjskiej floty bałtyckiej.

⁸⁵ Л.В. Коздеевич, *op. cit.*, с. 96–97. Na miejscu pozostały 2 pułki piechoty (Wiacki i Jarosławski) i 2 rotы grenadierów. Żołnierze ci całkowicie przechodzili na utrzymanie księcia meklenburskiego (otrzymali także jego sztandary) i oficjalnie mieli stanowić osobistą gwardię Katarzyny Iwanowny. Szerzej zob. В. Егоров, «Под гербом мекленбургским» в Германии и в России. *Гвардия царевны и Мекленбургский корпус 1717–1743*, в: *Наши восемнадцатый век. Военный сборник*, ред. В.И. Егоров, Москва 2014, с. 94–104; *idem*, *Мекленбургский корпус в 1719 году. О составе и наименованиях полков*, с. 1–14, <https://quadrimanus.livejournal.com/177549.html> (dostęp: 10.07.2019); С.В. Ефимов, *op. cit.*, с. 202–207.

⁸⁶ J.G. Droysen, *Geschichte der preussische Politik*, Th. 4, Ab. 1, Leipzig 1869, s. 201.

⁸⁷ С.В. Ефимов, *op. cit.*, с. 213–216.

Bałtyk mogłyby ominąć opłaty pobierane przez Danię (cła sundzkie). Szybko okazało się, iż wzajemne obietnice nie zostały dotrzymane. Spraw holsztyńskich nie poruszono w traktacie pokojowym ze Szwecją, zawartym w 1721 r. w Nystad⁸⁸. Te po raz kolejny stały się przedmiotem „gry” Piotra I w 1724 r., kiedy doszło do zawarcia rosyjsko-szwedzkiego przymierza wymierzonego przeciwko Danii i pośrednio popierającej ją Anglii. W sekretnym punkcie porozumienia car, po raz kolejny, obiecał przywrócić Szlezwik-Holsztyn Karolowi Fryderykowi⁸⁹. Natomiast jeszcze w tym roku zrealizowana została obietnica związana z wydaniem carskiej córki Anny Piotrowny za Karola Fryderyka – traktat małżeński zawarto 24 listopada, a ceremonia ślubna miała miejsce 21 maja 1725 r. w Sankt Petersburgu⁹⁰.

Wzrost pozycji Rosji na arenie europejskiej budził obawy wśród pozostałych mocarstw. Niepokojem napawała szczególnie obecność wojsk carskich na terenie Rzeszy, dlatego 25 grudnia 1718 r. przedstawiciele Austrii, Anglii i Saksonii zawarli w Wiedniu sojusz mający bronić Europy przed działaniami Rosji, Szwecji i Prus. Strony inicjujące porozumienie zobowiązały się do wystawienia międzynarodowego kontyngentu zbrojnego – Austria: 8000 piechoty i 8000 kawalerii, Anglia i Hanower: 10 000 piechoty i 4000 kawalerii, Saksonia i Rzeczpospolita: 4000 piechoty i 4000 kawalerii zgłoszonej przez szlachtę polską. Siły te miały zostać wykorzystane w przypadku napaści na Polskę i Austrię oraz jeśli książę meklemburski wezwie obce wojska. Przeciwko temu ostatniemu przewidywano wysłać aż 50-tysięczny „korpus karny”. W lutym 1719 r. na terytorium Meklemburgii wkroczył 8-tysięczny korpus hanowerski pod dowództwem Cuno Josuy von Bülowa. Wkrótce doszło do starć wojsk meklemburskich i rosyjskich z siłami hanowerskimi próbującymi przywrócić „porządek” w tym księstwie. Pomimo silnego oporu Meklemburczyków i Rosjan (bitwa pod Schwerin 23 lutego 1719 r.) stroną silniejszą okazali się „wiedeńscy” sojusznicy, którzy zajęli księstwo. Piotr I nie zamierzał walczyć „przeciwko całej Europie” i wycofał swe wojska do kraju; do Rosji udali się także książę Karol Leopold oraz jego żołnierze, tzw. korpus meklemburski⁹¹. Jeszcze w tym samym roku jego wojska opuściły także terytorium Rzeczypospolitej. W odniesieniu do postawy cara warto przywołać słowa Gierowskiego: „[...] traktat wiedeński był przede wszystkim demonstracją siły, która miała skłonić cara do ustępstw. Ten cel został osiągnięty: wojska rosyjskie wycofały się z Rzeszy i Rzeczypospolitej. O rozpoczęciu wojny z Rosją w tej sytuacji sojusznicy już nie

⁸⁸ А.С. Лаппо-Данилевский, *Россия и Гольштиния (очерк из истории германо-русских отношений в XVIII веке)*, „Исторический архив” 1 (1919), с. 261–262.

⁸⁹ ПСЗРИ, т. 7, СПб. 1830, № 4465; А.С. Лаппо-Данилевский, *op. cit.*, с. 262; Г.А. Некрасов, *Русско-шведские отношения и политика великих держав в 1721–1726 гг.*, Москва 1965, с. 154; С.Г. Нелипович, *Союз двуглавых орлов. Русско-австрийский военный альянс второй четверти XVIII в.*, Москва 2010, с. 17.

⁹⁰ ПСЗРИ, т. 7, № 4605.

⁹¹ С.Г. Нелипович, *op. cit.*, с. 10; С.В. Ефимов, *op. cit.*; В.И. Егоров, *Мекленбургский корпус в 1719 году...*, с. 1–14.

myśleli⁹². Piotr I nie zarzucił jednak działań mających na celu kontrolowanie spraw wewnętrznych swego zachodniego sąsiada, gdyż „przenikając, jak nikt inny z ówczesnych mężów stanu, psychikę społeczeństwa polskiego, nowy imperator Wszech Rosji omotał Rzeczpospolitą siecią swych wpływów, jak pająk oplątuje schwytaną muchę⁹³”.

Nie ulega jednak wątpliwości, iż to potencjał militarny zdecydował o zakończeniu wojny północnej i podpisaniu traktatu pomiędzy Rosją i Szwecją. Piotr I widząc, że rozpoczęte w 1718 r. rokowania pokojowe ze Szwecją nie przynosiły spodziewanych rezultatów, podjął stanowcze działania. Armia i flota zostały postawione w stan gotowości i w 1719 r. rozpoczęły się niszczycielskie desanty na wybrzeża Szwecji właściwej. Słuszność tych kroków potwierdza opinia biorącego udział w tych operacjach rosyjskiego gen. Piotra Lacy’ego: „Szwedów skłonić do pokoju innego sposobu nie znam, za wyjątkiem tego, aby zmusić ich siłą i desant w Szwecji uczynić, tam gdzie sposobnie będzie, i kiedy do tego desantu wojska odpowiednia liczba będzie [gotowa – P.K.] i na morzu od nieprzyjacielskiej floty swoboda zapanuje⁹⁴. Car zdawał sobie sprawę, że armia nieprzyjacielska, choć nieliczna, wsparta przez pozostałą ludność kraju będzie stawiać zacięty opór, dlatego oprócz działań zbrojnych zdecydował się podjąć również stosowne działania propagandowe. Dowodzący całą operacją generał-admirał Apraksin otrzymał rozkaz, aby

[...] kolportować wśród mieszkańców, wydrukowany w językach niemieckim i szwedzkim manifest, w którym wyjaśniano, że Rosja zawsze przejawiała gotowość do zawarcia pokoju, ale była zmuszona rozpocząć wojnę wbrew swojej woli. Także zmarły król pod sam koniec był także zgodny, aby przerwać wojnę, a obecnie rządząca królowa zamierza ją kontynuować. Rosja także nie tylko nie szuka nowych podbojów, ale nawet jest skłonna ustąpić Szwecji znaczną zajętą jej w owym czasie część, i że obecne uderzenie na Szwecję ma miejsce „jedynie tylko dlatego, aby można było osiągnąć oczekiwany zamiar”. Zatem w przypadku braku zgody na pokój, wina za wszystkie nieszczęścia ludności spoczywać będzie na władzach szwedzkich⁹⁵.

Wyczerpana wieloletnią wojną Szwecja nie była w stanie dłużej przeciwstawić się silniejszej Rosji. 30 sierpnia 1721 r. w fińskiej miejscowości Nystad przedstawiciele obydwu stron zawarli długo wyczekiwany pokój. Nic zatem dziwnego, że już w punkcie 1 traktatu zapisano, że wojna ustaje zarówno na lądzie, jak i na morzu (uzupełniał to pkt 3), a obydwie strony oprócz pokoju zawierają „wieczystą przyjaźń” i zobowiązują się nie wstępować w sojusz z państwami kwestionującymi zawarty układ. Ewentualne spory i nieporozumienia miano załatwiać jedynie drogą pokojową (pkt 22). Car obiecywał nie wtrącać się w kwestie związane

⁹² J.A. Gierowski, *W cieniu Ligi Północnej...*, s. 192.

⁹³ W. Konopczyński, *op. cit.*, s. 532.

⁹⁴ МИМД, с. 67.

⁹⁵ Ф.Ф. Веселаго, *Очерк русской морской истории*, ч. 1, СПб. 1875, с. 319–320.

z następstwem tronu szwedzkiego (pkt 7). Tak istotne kwestie terytorialne, nie tylko dla Rosji i Szwecji, lecz również dla Rzeczypospolitej, regulował punkt 4 traktatu, w którym szwedzki monarcha w imieniu swoim i swoich następców zrzekał się na „wieczność” Inflant, Estonii, Ingermanlandii i części Karelii. Wszystkie te ziemie przynależały Rosji, a ich mieszkańcom zagwarantowano dotychczasowe prawa i posiadane majątki, pozostawiono swobodę wyznania „na takich zasadach, na jakich za ostatniej szwedzkiej władzy to było”; bez żadnych ograniczeń miały funkcjonować protestanckie świątynie i szkoły (pkt 10). Do Szwecji wracała natomiast zawojowana przez armię carską Finlandia (pkt 5). Z chwilą podpisania traktatu na terenie Finlandii miano zaprzestać pobierania kontrybucji pieniężnych, przy zachowaniu dotychczasowego prowiantowania i furazowania stacjonujących tam oddziałów rosyjskich. Rosjanom zakazano czynić jakichkolwiek krzywd miejscowej ludności oraz wywozić jej do Rosji. Zwrotowi ulegały wszystkie tamtejsze twierdze i zamki, lecz bez armat, broni ręcznej i wszelkiego sprzętu wojskowego, który tylko można było stamtąd zabrać (pkt 13). Pozostałe zapisy regulowały kwestie dotyczące m.in. wymiany jeńców i wywiezionych archiwów, zwrotu prawnie posiadanych majątków oraz swobodnego handlu⁹⁶.

Rok 1721 stanowi również niezwykle ważną cezurę w dziejach Rosji. Zwycięska wojna sprawiła, że jej władca przyjął tytuł imperatora, a kraj został ogłoszony Imperium Rosyjskim⁹⁷. Związane z tym uroczystości miały miejsce 22 października w Sankt Petersburgu. Po uroczystym nabożeństwie w soborze Świętej Trójcy odczytano tekst pokoju ze Szwedami, po czym arcybiskup pskowski Teofan Prokopowicz wygłosił kazanie sławiące czyny cara, za które ten winien zostać nazwanym „Ojcem Ojczyzny, Imperatorem i Wielkim”. Po tych słowach kanclerz Gołowkin w imieniu Senatu Rzeczypospolitej poprosił władcę, aby zgodził się przyjąć ów tytuł⁹⁸. W przygotowanym wcześniej i podpisanym przez senatorów oficjalnym dokumencie

⁹⁶ *Friedens-Vertrag Zwischen Ihro Königl. Maj. unsern Allernädigsten König Frederich den Isten Und das Königreich Schweden Ab der einen; Und Seiner Czarischen Majestät Peter den Isten Und das Reussische Reich Ab der andern Seite Abgehandelt und geschlossen zu Neustad im Gross-Fürstenthum Finnland/ Den 30. Augusti. Und ratificiret den 9. Sept. im Jahr nach der Geburt Christi 1721/ Freds-Fördrag Emellan Hans Kongl. Majij:t wår Allernädigste Konung Friedrich den Iste Och Sweriges Rike Å den ena; Samt Hans Czariske Majij:t Peter den Iste Och Ryska Riket Å den andra Sijdan Afhandlat och slutit uti Nystad i Stor-Fürstendömet Finland den 30. Aug. Samt ratificerat den 9.Sept. Åhr effter Christi Börd 1721. Med Hans Kongl. Majij:t Allernädigste Privilegio, Stockholm 1721; ПСЗРИ, т. 6, СПб. 1830, № 3891; Под стягом России. Сборник архивных документов, сост. и притеч. А.А. Сазонова, Г.Н. Герасимовой, О.А. Глушковой, С.Н. Кистерева, Москва 1992, с. 118–131; Б.Б. Кафенгауз, Северная война и Ништадский мир (1700–1721), Москва–Ленинград 1944, приложение, с. 67–78.*

⁹⁷ В.А. Артамонов, *От царства к империи...*, с. 34–39.

⁹⁸ ПСЗРИ, т. 6, № 3840; Н.Н. Молчанов, *op. cit.*, с. 395. Kazanie poświęcone zawarciu pokoju w Nystad arcybiskup wygłosił również 28 stycznia 1722 r. w soborze Uspeńskim na Kremlu moskiewskim, zob. Ф. Прокопрвич, *Слово о состоявшемся между Империею Российскою и Короною Шведскою мире 1721 года, августа в 30 день...*, в: *идет, Сочинения*, ред. И.П. Еремин, Москва–Ленинград 1961, с. 112–126.

podkreślono wszystkie zabiegi władcy zmierzające do zawarcia pokoju i odwołując się do antycznych tradycji, poproszono o przyjęcie wspomnianych tytułów – „Ojca Ojczyzny, Imperatora Wszechrosyjskiego, Piotra Wielkiego”⁹⁹. Następnie zgromadzeni senatorowie wykrzyknęli trzykrotne wiwat, na co odpowiedzieli wszyscy będący wewnątrz i na zewnątrz soboru Świętej Trójcy. Po tym uderzono w litaury i zadęto w trąby, a z murów twierdzy Pietropawłowskiej, Admiralicji oraz 125 galer kotwiczących na Newie rozległa się palba armatnia. Z broni ręcznej strzelali również Piotrowi żołnierze, których było tam ponad 20 pułków. Kiedy nastała cisza, do zgromadzonych zwrócił się sam car, podkreślając iż „[...] mając nadzieję na pokój, nie należy zaniedbywać się w sprawach wojskowych, aby i z nami tak się nie stało, jak z królestwem greckim [tj. Cesarstwem Bizantyjskim – P.K.]”. Po tych słowach znów odbyły się modlitwy; po skończeniu czytania Ewangelii po raz kolejny na wiwat zagrzmiały armaty i muszkiety. Ogłoszono liczne awanse oficerskie w armii i flocie wojennej, a świętowanie zawarcia pokoju i przyjęcie przez cara tytułu imperatora zakończyły uczta i fajerwerki oraz „widowiska sceniczne” z wykorzystaniem symboliki sławiącej zwycięstwo i potęgę Rosji¹⁰⁰.

Ulegająca dynamicznym zmianom polityczna sytuacja Starego Kontynentu sprawiła, iż w ciągu niespełna trzech następnych lat Szwecja z niedawnego wroga stała się sojusznikiem Rosji. 11 lutego 1724 r. obydwaj kraje zawarły przywołany wcześniej obronny traktat sojuszniczy na 12 lat. Postanowienia dokumentu liczącego 22 punkty i artykuł dodatkowy potwierdzały pokojowe stosunki pomiędzy państwami i podjęcie działań w celu ich zachowania (pkt 1–4), regulowały kwestie dotyczące prowadzenia handlu rosyjsko-szwedzkiego (artykuł dodatkowy), ale przede wszystkim powoływały do życia „wojska wspomagające” – siły lądowo-morskie mające być użyte przez strony umowy do obrony przed agresją któregoś z krajów europejskich. Zgodnie z przyjętymi proporcjami w chwili zagrożenia Rosja na prośbę Szwecji miała wystawić 20 000 żołnierzy piechoty i 4000 rajtarów lub dragonów oraz flotę w sile 9 okrętów liniowych (uzbrojonych od 50 do 70 armat), 3 fregat (każda po 30 armat). Z kolei Szwecja winna wystawić 8000 piechoty i 2000 kawalerii (rajtarów lub dragonów) oraz flotę liczącą 6 okrętów liniowych i 2 fregaty z analogicznym uzbrojeniem jak rosyjskie. Wojska lądowe miały być także wyposażone w artylerię pułkową – po dwie 3-funtowe armaty na każdy batalion (pkt 5). Uregulowano również wszystko, co wiązało się z funkcjonowaniem „wojsk wspomagających”, czyli finansowanie, dowodzenie, zaopatrzenie sił lądowych i morskich (pkt 6–17)¹⁰¹. Porozumienie stanowiło znaczący sukces carskiej dyplomacji, gdyż „wyrzywało” Szwecję spod wpływów państw, przede wszystkim Danii i Anglii, wrogo nastawionych do Rosji¹⁰².

⁹⁹ РГАДА, ф. 2, оп. 1, д. 11, лл. 1–2. Пор. ПСЗРИ, т. 6, № 3840.

¹⁰⁰ ПСЗРИ, т. 6, № 3840.

¹⁰¹ *Ibidem*, т. 7, № 4465.

¹⁰² Т.К. Крылова, Ю.Р. Клокман, *op. cit.*, с. 598.

W 1721 r. zakończyła się wojna północna, jednakże żołnierzom rosyjskim nie dane było zaznać odpoczynku. W kolejnym roku armia carska rozpoczęła działania wojenne na Kaukazie przeciwko Persji. Piotr I postanowił wykorzystać nadarżającą się sytuację polityczną, jaka wytworzyła się w tym regionie. Ustanowiony jeszcze w minionym wieku układ (z 1639 r.), przewidujący podział wpływów na Kaukazie pomiędzy Persję i Turcję, zaczynał się chwiać. Persję trapiły wewnętrzne i zewnętrzne problemy – w wielu prowincjach kraju doszło do buntów (Kurdystan, Lorestan, Beludżystan, Gruzja, Armenia, Azerbejdżan), co wykorzystali najeźdźcy z afgańskiego plemienia Ghilzajów, zdobywając i pustosząc w marcu 1722 r. stolicę państwa Isfahan. Car organizując ekspedycję swych wojsk w stronę Morza Kaspijskiego, uznał, że rozpad Persji jest przesądzony i w chwili pojawienia się tam jego wojsk będzie czymś oczywistym, iż szach Sultán Husajn zwróci się do niego o pomoc w utrzymaniu się przy władzy, a w zamian odda Rosji zachodnio-południowy pas wybrzeża morskiego. Tam z kolei Piotr I zamierzał utworzyć ormiańsko-gruzińskie państwo pod swoim protektoratem. Nie jest wykluczone, iż władca w ten sposób pragnął stworzyć swego rodzaju bufor przed naciskiem ze strony Turcji, która również starała się wykorzystać osłabienie Persji¹⁰³. Przewaga wojsk carskich podczas kampanii wojennych w latach 1722–1723 (stan armii szacowano od 40 000 do 50 000 ludzi)¹⁰⁴ i groźba włączenia się w konflikt Turcji sprawiły, że już w kolejnym roku (12 września 1723 r.) doszło do zawarcia pokoju rosyjsko-perskiego w Sankt Petersburgu¹⁰⁵. Efektem tzw. wypraw perskich było przyłączenie do Imperium Rosyjskiego ważnych pod względem handlowym terytoriów położonych nad zachodnim i południowym wybrzeżem Morza Kaspijskiego. Obecność wojsk rosyjskich w tym regionie zmieniała jego dotychczasową sytuację polityczną i stwarzała możliwość dalszych podbojów na Kaukazie, co jednocześnie wpisywało się w wyznaczniki imperialnej polityki państwa carów¹⁰⁶. Dla Piotra I była to ostatnia wojna, w jakiej przyszło mu uczestniczyć. Planowane działania ofensywne przeciwko Turcji przerwała śmierć władcy w styczniu 1725 r.

¹⁰³ Л.М. Кулагина, Е.В. Дунаева, *Россия и Иран. История формирования границ*, Москва 2007, с. 17; И.В. Курукин, *Персидский поход Петра Великого. Низовой корпус на берегах Каспия (1722–1735)*, Москва 2010, с. 43–47, 247; Ф.А. Озова, *Институт аманатства в кавказской политике Петра I*, „Ученые записки Казанского университета. Серия: гуманитарные науки” 157 (2015), № 3, с. 220–229.

¹⁰⁴ Н.Д. Чекулаев, *Российские войска в Дагестане в контексте политики России (1722–1735 гг.)*, Махачкала 2008, с. 71–72. W działaniach uczestniczyła także flota kaspijska w sile 47 okrętów i 400 galer, użyta do transportu wojsk rosyjskich.

¹⁰⁵ Д. Бутурлин, *Военная история походов россиян в XVIII столетии*, ч. 2, т. 4, СПб. 1823, с. 1–60; В. Комаров, *Персидская война 1722–1725 гг.*, „Русский вестник” 68 (1867), с. 557–564; В.П. Лысцов, *Персидский поход Петра I 1722–1723*, Москва 1951; ПСЗРИ, т. 7, № 4298.

¹⁰⁶ И.В. Курукин, *op. cit.*, с. 114–139.

Militarna spuścizna

Piotr I pozostawił swym następcom liczną i dobrze zorganizowaną armię lądową oraz silną – drugą co wielkości po brytyjskiej – flotę operującą na wodach Morza Bałtyckiego¹⁰⁷. Świadek i uczestnik Piotrowych reform, urzędnik i kartograf Iwan Kirilow szacował, iż do 1725 r. armia polowa – piechota, kawaleria oraz artyleria – liczyła łącznie ok. 130 000 żołnierzy¹⁰⁸. O ogromnej, bo aż kilkuset tysięcznej armii carskiej wspominał szkocki oficer na rosyjskiej służbie Peter Henry Bruce, krewny współpracownika Piotra I, generała-feldcechmajstra Jakuba Bruce'a: „Rosyjska armia, wliczając garnizony, składa się z 200 000 ludzi piechoty i 100 000 ludzi kawalerii. Do tego należy też doliczyć Kozaków i Tatarów kałmuckich [tj. Kałmuków – P.K.], którzy na wypadek wojny mogą wystawić 150 000 ludzi”¹⁰⁹. Powyższe liczby nie były przesadzone. Rosyjski historyk Dymitr Masłowski stan armii polowej do 1724 r. ocenił na 112 000 żołnierzy – 70 000 piechota, 38 000 kawaleria i 4000 jednostki artyleryjskie i inżynieryjne. Do tego 68 000 żołnierzy wojsk garnizonowych i 10 000 landmilitacji, co łącznie dawało 220 000 ludzi, z których w polu bez przeszkód mogło stanąć 150 000¹¹⁰. Podobnie, bo na 200 000 żołnierzy liczebność armii Piotra I ocenił amerykański badacz Carol Stevens¹¹¹. Trafnie do wielkości carskich sił zbrojnych odniósł się Nikołaj Mołczanow, który stwierdził, iż wszystkie reformy Piotra I wiodły do jednego – „mobilizacji sił kraju do wojny, w celu zabezpieczenia jego polityki zagranicznej”, a to zapewnić mogła armia, licząca pod koniec panowania władcy 210 000 żołnierzy operujących na lądzie i kolejnych 40 000 zamustrowanych na ponad 500 różnych jednostkach pływających floty wojennej (w tym 48 okrętach liniowych). Do tego należało doliczyć ok. 100 000 tzw. wojsk nieregularnych (kozackich, tatarskich, kałmuckich, baszkirskich i innych)¹¹².

¹⁰⁷ П.А. Кротов, *Создание линейного флота на Балтике при Петре I*, „Вопросы истории” 116 (1988), с. 313–331; Н.Н. Петрухинцев, *Два флота Петра I: технологические возможности России*, „Вопросы истории” 4 (2003), с. 117–128; P. Krokosz, *Рост мощи России...*, с. 108–137.

¹⁰⁸ И.К. Кирилов, *Цветущее состояние Всероссийского государства...*, кн. 2, Москва 1831, с. 202.

¹⁰⁹ Из „Мемуаров Питера Генри Брюса, эсквайра, офицера на службе Пруссии, России и Великобритани, содержащие известия о его путешествиях по Германии, России, Вест-Индии...”, в: *Военное прошлое государства Российского: утраченное и сохраненное. Материалы Всероссийской Научно-практической конференции, посвященной 250-летию Достоянного дела, 13–17 сентября 2006 года. Секция „Военная история России: опыт современного изучения”*, ред. Е.М. Пожидаева, Е.А. Савельева, ч. 2, СПб. 2006, приложение, с. 68.

¹¹⁰ Д.Ф. Маслоавский, *Записки по истории военного искусства в России*, вып. 1: 1683–1762 год, СПб. 1891, с. 155.

¹¹¹ С.В. Stevens, *op. cit.*, s. 328.

¹¹² Н.Н. Молчанов, *op. cit.*, с. 398.

Piotr I pozostawił po sobie silną armię, ale także problemy związane z dalszym jej utrzymaniem, które w zwykłych warunkach wojennych najczęściej starano się przerzucić na mieszkańców zajętych ziem. Zresztą była to powszechnie stosowana praktyka przez wojska biorące udział w wojnach. Podobnie działo się podczas wojny północnej 1700–1721. Czynie to Szwedzi, prowadząc działania wojenne na terytorium Rzeczypospolitej oraz Rosji. Czytelnie przedstawił to Sven Grauers, pisząc, iż Karol XII uznał, że „[...] ma pełne prawo zwalczać Augusta na obszarze Polski, dopóki ten jest jej królem i wykorzystuje zasoby ekonomiczne i wojskowe Rzeczypospolitej w Polsce, możliwość stacjonowania tam swoich wojsk, nakładania kontrybucji na jej mieszkańców oraz utrzymania swoich oddziałów drogą rekwizycji żywności i furazu”¹¹³. Nakładanie kontrybucji oraz rabunki, jakich dopuszczali się Szwedzi w Rzeczypospolitej podczas trwającej wojny, podkreślają liczne protestacje wnoszone przez szlachtę polską i litewską. Tak było choćby na początku konfliktu, kiedy armia Karola XII pojawiła się na Litwie. W jednej z wielu skarg wniesionych w tym czasie do sądu grodzkiego w Brześciu pod datą 5 lipca 1702 r. (według kalendarza gregoriańskiego) czytamy: „[...] wielka przyszła inkursya nieprzyjacielska szwedzka do Berezy, ciągnąc ku Brześciowi. Z których to Szwedów, kilkuset koni zaięty”¹¹⁴. Nie inaczej działali Rosjanie oraz sprzymierzone z nimi wojska polskie. W mściśławskiej księdze grodzkiej pod datą 12 lutego 1706 r. (według kalendarza gregoriańskiego) znalazła się następująca informacja dotycząca konfiskat niemal wszystkiego, prowadzonych przez wojska rosyjskie i polskie: „Wojsko niasnieyszego Cara Im Moskiewskiego jako ustawiczne violentum sobie czynić usurpationem ustawicznych akcy, przechodów, brania ludzi i podwód koni tak by bardziej nadstanie wyniszczenie dóbr y poddanych naszym”¹¹⁵. Najgorzej wyglądała sytuacja podczas przemarszów wojsk przez dane terytorium. Przykładem tego jest kampania wojenna 1708 r., kiedy operujące na ziemiach Rzeczypospolitej

¹¹³ S. Grauers, *Stosunek szwedzkich i polskich sił zbrojnych podczas Wielkiej Wojny Północnej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 20 (1976), s. 122. Perfekcjonistą w ściąganiu wszelkich kontrybucji wojennych był kierownik szwedzkiego Generalnego Komisariatu Wojennego gen. Magnus Stenbock, zob. Z. Łakociński, *Magnus Stenbock w Polsce. Przyczynę do historii szwedzkich zdobyczy w czasie wojny północnej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967. Szerzej zob. K. Wagner, „Potop” a Wielka Wojna Północna w Warszawie w świetle rejestrów podatkowych – przyczynek do porównania dwóch szwedzkich okupacji, „Saeculum Christianum” 20 (2013), s. 109–119; G. Silesoriūnas, *The first occupation of Vilnius during the Great Northern War (April–May 1702)*, „Lithuanian Historical Studies” 14 (2009), s. 71–104; R. Radziwonka, *Kontrybucje nakładane na warszawski organizm miejski w latach 1702–1716*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio L” 13 (2015), nr 1, s. 117–136.

¹¹⁴ Брестский городской суд. Поточная книга. 2 января 1702–13 декабря 1706 г., Протестация Wasyla Kozioła, 5 VII 1702 г., Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (dalej: НГАБ), ф. 1705, оп. 1, д. 118, л. 215–215об.

¹¹⁵ Мстиславский городской суд. Актовая книга 2 января – 27 декабря 1706 г., Актыкация, 12 II 1706 г., НГАБ, ф. 1729, оп. 1, д. 8, л. 69.

wojska carskie ustępowały na wschód przed nacierającą armią Karola XII. Kontrybucje i spustoszenia czyniły wówczas obydwie strony, m.in. w województwie mścisławskim¹¹⁶. Warto podkreślić, że zadaniami związanymi z pobieraniem żywności lub pieniędzy czy innych cennych rzeczy na potrzeby armii (m.in. miedzi) zajmowały się specjalne oddziały rekwizycyjne, a stojący zwykle na ich czele komisarze wystawiali stosowne kwity¹¹⁷, jednakże w przypadku armii rosyjskiej czynili to często Kozacy i Kałmucy, zabierając co potrzeba, a resztę niszcząc¹¹⁸. Takich przykładów można wskazać bardzo wiele. Najczęstszym sposobem na dokonywanie rekwizycji żywności było zastraszanie miejscowej ludności. Za przykład może posłużyć postępowanie komisarza rosyjskiego Stepana Maszyna, który podczas wojny północnej zastosował taką metodę wobec właścicielki wsi Widze na Ukrainie. W wystawionym kwicie rekwizycyjnym, niestety bez daty rocznej, znalazła się następująca treść:

Stosownie do ukazu wielkiego Hospodara, Komisarz przybyłem do Widzów po prowiant i pisze do ciebie Pani Kimbarycha [tj. Kambarycha – P.K.], abyś się nie sprzeciwiała ukazowi hospodarskiemu i przysłała swego rządcę celem rozmówienia się ze mną o prowiancie [...], a jeżeli nie przysiesz, ja natychmiast z Kozakami i Tatarami kałmuckimi zakwateruję się w twym dworze, a co się tam dzieć będzie to mówić i pisać i wspominać straszno, więc się strzeż Pani Kimbarycha¹¹⁹.

Kwestie związane z utrzymywaniem wojsk carskich doskonale obrazuje dyslokacja liczących aż 58 000 żołnierzy pułków garnizonowych, dokonana w 1711 r. Zdecydowaną większość żołnierzy – 37 000 rozlokowano w dwóch guberniach: sankt-petersburskiej i azowskiej, które to tereny zostały zawojowane przez armię rosyjską i ich przynależność do Rosji nie była jeszcze do końca przesądzona¹²⁰. Takie rozwiązanie sprawiało, że zmniejszały się koszty utrzymania tych żołnierzy; powyżej nadmieniono, iż na miejsce zimowania w 1712/1713 r. dla armii carskiej operującej w Meklemburgii wybrano Inflanty.

¹¹⁶ Мстиславский городской суд. Актовая книга 1 января – 30 декабря 1708 г., Protestacja Kazimierza Woroniesa, 28 VIII 1708 r., *ibidem*, д. 10, л. 163–164; Protestacja Wawrzyńca Marciszewskiego, 15 XII 1708 r., *ibidem*, л. 367–367об.; Protestacja Tomasza Chaymowicza, 20 XII 1708 r., *ibidem*, л. 386–386об.

¹¹⁷ Podatki, hiberna, rekwizycje, 1710 r. Kwit z kontrybucji płaconej z Zawad na Moskwę, Archiwum Narodowe w Krakowie (dalej: ANK), Zbiory Zygmunta Glogera (dalej: ZZG), sygn. 627, s. 11–12.

¹¹⁸ Protestacja Jana Kołarskiego, 20 VIII 1708 r., НГАБ, ф. 1729, оп. 1, д. 10, л. 161–161об.; Protestacja Stefana Korytko, 9 IX 1708 r., *ibidem*, л. 173–173об.

¹¹⁹ Kopia autentycznego paletu wydanego wz. przez Stepana Maszyna moskiewskiego komisarza do Kambarychowej, właścicielki wsi „Widze” na Ukrainie, o przysłanie prowiantów, (tłumaczenie), 8 lipca, brak daty rocznej [1710–1712?], ANK, ZZG, sygn. 627, s. 35. W dokumencie nie zostało podane imię właścicielki wsi Widze.

¹²⁰ ПСЗРИ, т. 7, № 2319.

Tabela 2. Rozkład żołnierzy pułków garnizonowych armii rosyjskiej przewidziany na 1711 r.

Gubernia	Liczba żołnierzy
Sankt-petersburska	27 000
Azowska	10 000
Kijowska	6000
Moskiewska	3000
Smoleńska	2000
Archangielska	2000
Razem	58 000

Źródło: ПСЗРИ, т. 7, № 2319.

Problem związany z utrzymaniem armii i pozyskiwaniem na to środków powracał wielokrotnie, zwłaszcza wówczas, kiedy podbijała i kontrolowała ona nowe ziemie¹²¹. W takich okolicznościach redukcja żołnierzy była zupełnie niemożliwa, gdyż zmuszałaby Rosję do rewizji swej dotychczasowej polityki, a to z kolei pociągało wycofanie się z opanowanych ziem, co równałoby się z przyznaniem się do porażki. Dobrze ujął te kwestie Jakow Gordin:

[...] Po zawojowaniu w 1714 roku przez księcia Michała Golicyna Finlandii stało się jasne, że wojna zmierza ku końcowi. Konieczne było pomyśleć o powojennym losie armii. Utrzymać armię przez wyniszczony kraj było ciężko. Zmniejszyć armii Piotr nie chciał, i nie mógł, zarówno ze względu na swoje zewnętrzne plany polityczne, jak i dla tego, że wojskowa siła była dla niego jedynym środkiem utrzymywania w karchach rozdrażnionych, źle nastawionych ku sobie poddanych. On stworzył imperium wojskowe i odciął Rosji drogi do „państwa cywilnego”¹²².

Ogromna armia odgrywała zatem podwójną rolę – wewnętrznego strażnika istniejącego ładu zabezpieczającego skuteczne przeprowadzenie rozpoczętej modernizacji państwa oraz gwaranta dotychczasowej politycznej pozycji Rosji na Starym Kontynencie. Armia stanowiła również naturalne narzędzie rosyjskiej ekspansji podjętej przez Piotra I, gdyż „[...] celem imperium było przekształcić Morze Bałtyckie w «rosyjskie jezioro», a osiągalne to było zarówno przez rozszerzenie jej terytoriów, jak i wzmocnienie rosyjskich wpływów w krajach Morza Bałtyckiego”¹²³.

Nieustanne utrzymywanie pod bronią tak wielkiej liczby żołnierzy niosło ze sobą ogromne koszty finansowe, co też dostrzegano jeszcze za życia cara-reformatora. Finansowanie armii przerzucono zatem na ludność całego państwa – mieszkańcy danych terytoriów odpowiadali za utrzymanie poszczególnych pułków. W celu oszacowania kosztów finansowania wojska jeszcze pod koniec życia

¹²¹ П. Миллюков, *op. cit.*, *passim*.

¹²² Я. Гордин, *Меж рабством и свободой*, СПб. 1994, с. 27–28.

¹²³ Е.В. Анисимов, *Россия без Петра. 1725–1740*, СПб. 1994, с. 106.

Piotra I przeprowadzono spis ludności i wprowadzono na ten cel podatek pogłówny od osób płci męskiej (określono, ilu poddanych potrzeba do utrzymania jednego żołnierza), który zastąpił dotychczasowe świadczenie pobierane od rodziny zamieszkującej zagrodę¹²⁴. Nowy podatek usprawnił sprawy związane z utrzymaniem armii, przy czym „[...] kraj zmienił się w ogromną bazę maszyny wojennej”¹²⁵. Tuż po śmierci Piotra I generał-prokurator Paweł Jagużyński sporządził zapis dotyczący bieżącej sytuacji w Rosji, gdzie zostały wyszczególnione problemy polityki wewnętrznej i zagranicznej. Jeden z nich odnosił się do ostatnich nabytków terytorialnych w postaci zachodniego i południowego wybrzeża Morza Kaspijskiego, przyłączonego przez cara w wyniku wojny z lat 1722–1723. Po weryfikacji okazało się, iż znacznie łatwiej było zająć te tereny (Gilan i Mazandaran), niż je później utrzymać. Stacjonujący tam korpus pochłaniał ogromne środki finansowe, dodatkowo żołnierze rosyjscy umierali z powodu chorób i nieustannych walk z miejscowymi ludami. Problem ten należało w miarę szybko rozwiązać. Dla następców Piotra I stało się jasne, że trzeba wycofać się znanad Morza Kaspijskiego, ale w taki sposób, aby nie wzmocniła się tam Turcja. Dlatego rezygnacji ekspansji Sankt Petersburga na tym kierunku towarzyszyły jednoczesne działania wspierające Persję, która teraz miała stać się swoistą przeciwwagą dla działań tureckich¹²⁶.

Podsumowanie

Przeprowadzona przez Piotra I reforma wojskowa służyła jednemu celowi – umacnianiu dotychczasowej pozycji Rosji na Starym Kontynencie oraz realizacji wytycznych wspominanej polityki imperialnej, co przekładało się na systematyczny podbój ziem należących do jej sąsiadów. Dążenia władcy trafnie ujął Andrzej Nowak, pisząc: „Ten car nie stawia sobie za cel dalszego «zbierania ziem ruskich», ale zadanie bardziej ambitne: wejście Rosji do Europy. W wojnie północnej podporządkowuje faktycznie Rosji Rzeczpospolitą i zarazem pozbawia Szwecję dominującej pozycji nad Bałtykiem”¹²⁷. Piotr I tworząc ogromną i sprawnie funkcjonującą armię, uruchomił jednocześnie swego rodzaju militarny mechanizm, który od jego następców wymagał już nie tyle odpowiedniego utrzymania, co zmuszał ich wręcz do podejmowania kolejnych działań udoskonalających jego strukturę. Należy podkreślić, iż reforma wojskowa Piotra I miała swoje umocowanie prawne w postaci obowiązującego od 1716 r. Kodeksu wojskowego, który jako solidny

¹²⁴ С.М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, кн. 9, т. 19, Москва 2003, с. 620–624.

¹²⁵ Я. Гордин, *op. cit.*, с. 29–30.

¹²⁶ Е.В. Анисимов, *op. cit.*, с. 107. Zob. też: И.И. Голиков, *Деяния Петра Великого, мудраго преобразителя России, собранныя из достоверных источников и расположенныя по годам*, т. 10, Москва 1839, с. 140. Owo wycofanie się z Kaukazu nie znaczyło zaniechania ekspansji w tym kierunku, co będzie widoczne w kolejnych dziesięcioleciach XVIII i XIX w.

¹²⁷ A. Nowak, *Od Imperium...*, s. 47.

„fundament legislacyjny” przetrwał w tamtejszym ustawodawstwie wojskowym aż do XIX stulecia (subsydiarnie wykorzystywano go w osiemnastowiecznych armiach Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego). Ten niezwykle nowatorski akt prawny drobiazgowo regulował wszystkie kwestie związane z życiem powoływanych na dożywotnią służbę żołnierzy. Nie można zapomnieć, iż zapisy Kodeksu wojskowego, a w zasadzie jego księgi II noszącej tytuł „Artykuły wojskowe”, obowiązywały zarówno ludzi służących w armii, jak i pozostałych świeckich mieszkańców państwa¹²⁸. Na tym tle znamienny jest fakt, iż „[...] jako wzór konstrukcji państwowej car uważał swoją armię”, dlatego nie bez przypadku w ukazie wydanym przez Senat Rządzący w 1716 r. oznajmiono, że zgodnie z wolą Piotra I Kodeks wojskowy „[...] dotyczy wszystkich posiadaczy ziemskich”. Jak zauważył Igor Kurukin, w procesie reform podjętych przez Piotra I, ale także w ciągu całego XVIII w. armia nie tylko wyprzedziła w centralizacji pozostały aparat państwowy, ale też pchała kraj do samowładnej władzy monarchy i odgrywała ważną rolę w wewnętrznym życiu kraju, wypełniając funkcje o charakterze administracyjnym i policyjnym, przyjmując przy tym charakter korporacyjny, przy czym jej najwyższa część, czyli gwardia, spełniała funkcje kontrolne. Armia, a przede wszystkim pułki gwardyjskie biorąc udział we wszystkich uroczystych ceremoniach państwowych, spychały tym samym duchowieństwo na drugi plan, czyniąc ze swej obecności swoistą demonstrację siły Rosji¹²⁹. W tym miejscu, jako podsumowanie, warto także przywołać spostrzeżenie Ireny Grudzińskiej-Gross:

Przestrzeń Rosji i jej naród zmilitaryzował Piotr Wielki [...]. Cechą najbardziej charakterystyczną przestrzeni Rosji jest podporządkowanie woli jednej osoby – cara. Jest to zresztą wola, by tak to paradoksalnie wyrazić, niewolna, bo każdy carewicz już od maleńkości wdrażany jest w sztuce zniewalania. Formą jego woli, formą organizacji przestrzeni, językiem dominacji jest wojsko. Porządek wprowadzony do Rosji wolą cara to nie ład, ale dyscyplina wojskowa. A dyscyplinie podporządkowane jest wszystko: ludzie, zwierzęta, drogi, miasta i domy. Gdy przed oczami wędrowca na pustej przestrzeni ukazują się pierwsze domy, ustawione są one w równym „pułku”, który „zwie się grodem”. Drogi proste i długie, wydeptane zostały nie przez ludzi, ale przez wojsko, bo temu zostały stworzone. W tym kraju-garnizonie najwyższą formą perfekcji jest parada wojskowa. Ogromny plac

¹²⁸ ПСЗРИ, т. 5, № 3006; *Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku*, oprac., tłum. i przygot. do druku P. Krokosz, K. Łopatecki, Kraków–Oświęcim 2016, *passim*. Na uwagę zasługuje fakt, że w połowie XVIII w. „Artykuły wojskowe” zostały przetłumaczone, i to nawet dwukrotnie przez dwóch niezależnych tłumaczy, na język polski. Materiał ten został ujawniony, opracowany i wykorzystany w przywołanej powyżej publikacji źródłowej. Owe polskie tłumaczenie „Artykułów wojskowych” Piotra I jest przechowywane w zbiorach Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD) i ANK, zob. AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dz. VII, sygn. 711, 712; ANK, Archiwum Sanguszków, sygn. 29/637; Archiwum Podhoreckie II, 39 [Corpus iuris militaris (zbiór polskich oraz tłumaczeń obcych regulaminów, zarządzeń, przysięg itp. wojskowych z lat 1651–1717) „XVIII w.”].

¹²⁹ И.В. Курукин, *Эпоха «дворских бурь» Очерки политической истории послепетровской России, 1725–1762 гг.*, Рязань 2003, с. 74.

w Petersburgu służy więc głównie zajęciu cara – rewii wojskowej. Nie tylko żołnierze, ale też zwykli ludzie podzieleni są na kategorie zwane czynami i w wojsku panuje taka sama hierarchia, jak poza nim. Hierarchiczna wojskowość to podstawowa forma kultu państwa rosyjskiego. Każdy ma ponad sobą przełożonego, a na szczycie piramidy znajduje się car knuto władny¹³⁰.

The Army of Peter I as the Guarantor of the Russia Superpower Position in Europe

Abstract

The reform of the army conducted by Tsar Peter the Great had only one goal – to strengthen the position of Russia in the Old Continent and the realisation of guidelines of the imperial policy of the state which translated into a systematic conquest of the lands belonging to Russian neighbours. A large, well organised and well-equipped army, based on the latest war technology of Western Europe, made a tool enabling to realise goals of the imperial policy of Russia.

Tsar Peter the Great, creating the large and efficient army, put in motion a military mechanism that forced his successors not as much as maintain it as to improve its structure continuously. It should be emphasised here that the military reform of Peter the Great had its basis in the 1716 Military Code which as a solid “legislative fundament” was in force to the nineteenth century (it was alternatively used in the eighteenth-century armies of the Crown and the Grand Duchy of Lithuania).

Армия Петра I как гарант державного положения России в Европе

Аннотация

Проведенная Петром I военная реформа служила одной цели – укреплению имеющегося положения России на «старом континенте», а также выполнению руководящих указаний имперской политики, что привело к систематическому завоеванию территорий, принадлежащих ее соседям. Многочисленная, хорошо организованная и оснащенная армия, опирающаяся на новейшие достижения тогдашней западноевропейской военной техники, была орудием, позволяющим применить детерминанты имперской политики России.

Петр I, создавая огромную и исправно функционирующую армию, одновременно привел в движение своего рода военный механизм, который требовал от его наследников уже не настолько соответствующего содержания, насколько прямо принуждал их предпринимать очередные действия по усовершенствованию его структуры. Надо подчеркнуть, что военная реформа Петра I имела свою юридическую основу в виде *Воинского устава*, действующего с 1716 г., который, как прочная «законодательная база», сохранился в российском военном законодательстве вплоть до XIX столетия (уставом, в качестве вспомогательной меры, пользовались в армиях Королевства Польского и Великого Княжества Литовского в XVIII веке).

¹³⁰ I. Grudzińska-Gross, *Piętno rewolucji. Custine, Tocqueville i wyobrażenia romantyczna*, Warszawa 1995, s. 217.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Dawnych w Warszawie
 Archiwum Radziwiłłów, dz. VII, sygn. 711, 712
 Archiwum Narodowe w Krakowie
 Archiwum Sanguszków, sygn. 29/637: Archiwum Podhoreckie II, 39
 Zbiory Zygmunta Glogera, sygn. 627, Podatki, hiberna, rekwizycje
 Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie, rkps 1684, 1687

Архив военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи
 ф. 2, оп. 1, д. 131
 Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі
 ф. 1705, оп. 1, д. 118
 ф. 1729, оп. 1, д. 8; д. 10
 Российская национальная библиотека
 ф. 568, № 450
 Российский государственный архив древних актов
 ф. 2, оп. 1, д. 11
 Санкт-Петербургский Институт истории Российской Академии Наук
 ф. 32, карт. 689, 797

Źródła drukowane

Bruce P.H., *Memoirs of Peter Henry Bruce, Esq., a military officer, in the services of Prussia, Russia, and Great Britain. Containing an Account of his Travels in German, Russia, Tatar, Turkey, the West Indies, etc. As also Several very interesting private Anecdotes of the Czar, Peter I. of Russia*, London 1782.

Friedens-Vertrag Zwischen Ihro Königl. Maj. unsern Allernädigsten König Frederich den Isten Und das Königreich Schweden Ab der einen; Und Seiner Czarischen Majestät Peter den Isten Und das Reussische Reich Ab der andern Seite Abgehandelt und geschlossen zu Neustad im Gross-Fürstenthum Finnland/ Den 30. Augusti. Und ratificiret den 9. Sept. im Jahr nach der Geburt Christi 1721/ Freds-Fördrag Emellan Hans Kongl. Maji:t vår Allernädigste Konung Friedrich den Iste Och Sweriges Rike Å den ena; Samt Hans Czariske Maji:t Peter den Iste Och Ryska Riket Å den andra Sijdan Afhandlat och slutit uti Nystad i Stor-Fürstendömet Finland den 30. Aug. Samt ratificerat den 9.Sept. Åhr effter Christi Börd 1721. Med Hans Kongl. Maji:tz Allernädigste Privilegio, Stockholm 1721.

Kodeks wojskowy Piotra I z 1716 roku, oprac., tłum. i przygot. do druku P. Krokosz, K. Łopatecki, Kraków–Oświęcim 2016.

Raporty rezydentów francuskich w Gdańsku w XVIII wieku (1715–1719), wyd. E. Cieślak, J. Rumiński, t. 1, Gdańsk 1964.

Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648 zaszłe podług lat porządku, z przyłączoną potrzebną Historji wiadomością opisane, t. 2, Warszawa 1773.

Volumina legum, t. 6, Petersburg 1860.

Бобровский П.О., *История Лейб-гвардии Преображенского полка. Приложения к I-му тому. Собрание выписок из официальных документов для истории Потешных и устроенного из них Преображенского полка солдатского строя*, Санкт-Петербург 1900.

- Бобровский П.О., *История Лейб-гвардии Преображенского полка. Приложения к II-му тому*, Санкт-Петербург 1904.
- Гельмс И.А., *Достоверное описание замечательных событий при осаде города Риги и того, что случилось со дня ее блокады, а также во время жестокой бомбардировки и обстреливания ее в 1709 г., до сдачи ее в 1710 г., изо дня в день замечено и описано Иоахимом Андреем Гельмсом, который лично выдержал эту тяжкую осаду и из одиннадцати лиц своего дома один остался в живых*, в: *Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского Края*, т. 2, Рига 1879, с. 408–440.
- Голиков И.И., *Деяния Петра Великого, мудраго преобразителя России, собранныя из достоверных источников и расположенныя по годам*, т. 10, Москва 1839.
- Грунд Г., *Доклад о России в 1705–1710 годах*, перевод, статья и комментарий Ю.Н. Беспятых, Москва–Санкт-Петербург 1992.
- Договоры России с Востоком политические и торговые*, собрал и издал Т. Юзефовичь, Санкт-Петербург 1869.
- Документы относящихся к деятельности фельдмаршала, графа Бориса Петровича Шереметева, с 1704 по 1722 год, извлеченные из Архива Артиллерийского Музея, Императорской Публичной Библиотеки, Московского общества Архива Главного Штаба, Сенатского Архива, Румянцовского Музея, Архива Морского Министерства и архива Сергея Шереметева*, в: *Сборник Императорского Российского исторического общества*, т. 25, Санкт-Петербург 1878.
- Донесения и другая бумага чрезвычайного посланника английского при русском дворе, Чарльза Витворта, и секретаря его Вейсброта с 1708 г. по 1711 г.*, в: *Сборник Императорского Российского исторического общества*, т. 50, СПб. 1886.
- Желябужский И., *Дневные записки*, в: *Рождение империи. Неизвестный автор. Иоганн Корб. Иван Желябужский. Андрей Матвеев. (История России и Дома Романовых в мемуарах современников. XVII–XX вв.)*, сост. А. Либерман, С. Шокарев, Москва 1997, с. 259–358.
- Из „Мемуаров Питера Генри Брюса, эсквайра, офицера на службе Пруссии, России и Великобритании, содержащие известия о его путешествиях по Германии, России, Вест-Индии...”, в: *Военное прошлое государства Российского: утраченное и сохраненное. Материалы Всероссийской Научно-практической конференции, посвященной 250-летию Достопамятного дела, 13–17 сентября 2006 года. Секция „Военная история России: опыт современного изучения”*, ред. Е.М. Пожидаева, Е.А. Савельева, ч. 2, Санкт-Петербург 2006, приложение, с. 67–72.
- Карцов П.П., *История Лейб-Гвардии Семеновского полка 1683–1852*, Санкт-Петербург 1854, приложения.
- Кафенгауз Б.Б., *Северная война и Ништадский мир (1700–1721)*, Москва–Ленинград 1944, приложение.
- Кирилов И.К., *Цветущее состояние Всероссийского государства...*, кн. 2, Москва 1831.
- Книга Марсова, или воинских дел от войск Царского Величества Российских во взятии преславных фортификаций и на разных местах храбрых баталий учиненных над войски Его Королевского Величества Свейского. С первого Санкт-Петербургского 1713 года издания, вторым тиснением напечатанная*, Санкт-Петербург 1766.
- Кротов П.А., *Битва под Полтавой. Начало Великой России*, Санкт-Петербург 2014, приложения.
- Материалы для истории морского дела при Петре Великом, в 1717–1720 годах*, сообщил Н.А. Попов, в: *Чтения в Императорском Обществе и Древностей Российских при Московском Университете*, кн. 4, Москва 1859, с. 1–166.
- Материалы для истории русского флота*, подготовлены С.И. Елагиным, ч. 4, Санкт-Петербург 1867.

- Милюков П., *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, Санкт-Петербург 1905, приложения.
- Описание Санктпетербурга и Кроншлота в 1710-м и 1711-м годах, перевод с немецкого, с примечаниями*, изд. Императорской Публичной Библиотеки, Санкт-Петербург 1860.
- Письма и бумаги императора Петра Великого*, т. 9, вып. 1–2, Москва–Ленинград 1950–1952.
- Плейер О.А., *О нынешнем состоянии государственного управления в Московии в 1710 году*, в: *Лавры Полтавы. Юст Юль. Оттон Плейер. (История России и Дома Романовых в мемуарах современников. XVII–XX вв.)*, сост. В. Наумов, Москва 2001, с. 397–413.
- Под стягом России. Сборник архивных документов*, сост. и притеч. А.А. Сазонова, Г.Н. Герасимовой, О.А. Глушковой, С.Н. Кистерева, Москва 1992.
- Полное собрание законов Российской империи с 1649 года*, т. 2–7, Санкт-Петербург 1830.
- Полтавская битва 27 июня 1709 года. Документы и материалы*, ред. Е.Е. Рычаловский, Москва 2011.
- Походная канцелярия вице-канцлера Петра Павловича Шафирова. Новые источники по истории России эпохи Петра Великого*, изд. подгот. Т.А. Базарова, Ю.Б. Фомина, сост., вступ. ст., коммент. Т.А. Базаровой, ч. 3: *1715–1723 годы*, Санкт-Петербург 2011.
- Прокопвич Ф., *Сочинения*, ред. И.П. Еремин, Москва–Ленинград 1961.
- Статейный список П.П. Шафирова и М.Б. Шереметева 1711 г.*, в: Т.А. Базарова, *Русские дипломаты при османском дворе: Статейные списки П.П. Шафирова и М.Б. Шереметева 1711 и 1712 гг.*, Санкт-Петербург 2016.
- Собрание Трактатов и Конвенций заключенных Россиею с иностранными державами*, сост. Ф. Мартенс, т. 5: *Трактаты с Германиею. 1656–1762*, Санкт-Петербург 1880.
- Устрялов Н.Г., *История царствования Петра Великого*, т. 1, Санкт-Петербург 1858, примечания; приложения.
- Шафиров П.П., *Разсуждение какие законные причины Его Величество Петр Великий император и самодержец всероссийский...*, Москва 1722.

Opracowania

- Aksan V.H., *Wojny Osmanów 1700–1870. Oblężone imperium*, tłum. M. Młynarz, Oświęcim 2019.
- Anusik Z., *W cieniu rosyjskiego imperium. Zarys dziejów wewnętrznych i polityki zagranicznej Szwecji w latach 1718–1751*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica” 69 (2000), s. 5–36.
- Artéus G., *Karolinsk och europeisk stridstaktik 1700–1712*, Göteborg 1972.
- Artéus G., *Szwedzka taktyka walki podczas wielkiej wojny północnej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 21 (1978), s. 347–357.
- Balcerek M., *Twierdze kurlandzkie na początku Wielkiej Wojny Północnej (1700–1705)*, w: *Twierdze osiemnastowiecznej Europy. Studia z dziejów nowożytnej sztuki wojkowej*, t. 2, red. M. Trąbski, Częstochowa 2018, s. 341–382.
- Brewer J., *The sinews of power. War, money and the English state, 1688–1783*, Cambridge (Mass.) 1990.
- Casseles L., *The Struggle for the Ottoman Empire 1717–1740*, London 1966.
- Cieślak E., Biernat Cz., *Dzieje Gdańska*, Gdańsk 1975.
- Czapiewski E., *Obecność Rosji nad Bałtykiem w XVIII i na początku XIX wieku*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 1 (2014), s. 135–143.
- Danielson H., *Sverige och Frankrike 1727–1737. Ett bidrag till belysning av Arvid Horns utrikespolitik*, Lund 1920.

- Droysen J.G., *Geschichte der preussische Politik*, Th. 4, Ab. 1, Leipzig 1869.
- From P., *Kłeska pod Połtawą. Kampania Karola XII w Rosji w latach 1707–1709*, tłum. W. Łygaś, Zabrze 2010.
- Gierowski J.A., *Konfederaci tarnogrodzcy wobec możliwości porozumienia szwedzko-rosyjskiego*, w: *idem, Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, Kraków 2008, s. 523–531.
- Gierowski J.A., „Opisanie” urzędów centralnych przez konfederatów tarnogrodzkich, w: *idem, Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, Kraków 2008, s. 532–549.
- Gierowski J.A., *Problematyka bałtycka w polityce Augusta II Sasa*, w: *idem, Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, Kraków 2008, s. 351–359.
- Gierowski J.A., *Rzeczpospolita w dobie złotej wolności (1648–1763)*. *Wielka historia Polski*, t. 5, Kraków 2001.
- Gierowski J.A., *W cieniu Ligi Północnej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971.
- Gierowski J.A., *Wokół mediacji w traktacie warszawskim 1716 roku*, w: *idem, Na szlakach Rzeczypospolitej w nowożytnej Europie*, Kraków 2008, s. 513–522.
- Głębocki H., *Kresy Imperium. Szkice i materiały do dziejów polityki Rosji wobec jej peryferii (XVIII–XXI wiek)*, Kraków 2006.
- Grauers S., *Stosunek szwedzkich i polskich sił zbrojnych podczas Wielkiej Wojny Północnej*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 20 (1976), s. 122–152.
- Grudzińska-Gross I., *Piętno rewolucji. Custine, Tocqueville i wyobrażenia romantyczna*, Warszawa 1995.
- Hatton R.M., *Charles XII in Turkey „Narrative of the King of Sweden’s movements 1709–1714 (?)”*, „Tarih Araştırmaları” 1 (1957), s. 83–142.
- Hatton R., *Diplomatic Relations between Great Britain and the Dutch Republic, 1714–1721*, London 1950.
- Jakowenko N., *Historia Ukrainy do 1795 roku*, tłum. A. Babiak-Owad, K. Kotyńska, Warszawa 2011.
- Jensch G., *Der Handel Rigas im 17. Jahrhundert*, „Mitteilungen aus dem Gebite der Geschichte Liv- Est- und Kurlands” 30 (1930), s. 41–146.
- Kennedy P., *Mocarstwa świata. Narodziny, rozkwit, upadek. Przemiany gospodarcze i konflikty zbrojne w latach 1500–2000*, tłum. M. Kluźniak, Warszawa 1995.
- Konfederacja tarnogrodzka i jej tradycje*, red. nauk. R. Szczygieł, Tarnogród 1995.
- Konopczyński W., *Dzieje Polski nowożytnej*, Warszawa 1996.
- Krokosz P., *Bałtycka polityka Rosji Piotra I*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2013, s. 279–314.
- Krokosz P., „Mała wojna”. *Działania wojsk rosyjskich w Inflantach, Estonii oraz Ingermanlandii w latach 1700–1704*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 3: *Inflanty Polskie*, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2012, s. 139–226.
- Krokosz P., *Morze Czarne w strategicznych planach Piotra I*, w: *Regiones Euxinum Spectantes. Stosunki kulturowe, etniczne i religijne na przestrzeni dziejów*, red. Ł. Gędek, T. Krzyżowski, M. Michalski, Kraków 2012, s. 289–305.
- Krokosz P., *Rosyjskie siły zbrojne za panowania Piotra I*, Kraków 2010.
- Krokosz P., *SUNT MIHI QUAE VALEANT IN TALEA PONDERA. Opanowanie wschodnich nadbałtyckich prowincji szwedzkich przez armię rosyjską w 1710 r.*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 7, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2017, s. 217–276.
- Krokosz P., „Zdobyte bez przelania krwi kwietnia 9, 1783 roku”. *Imperialna polityka Rosji wobec Chanatu Krymskiego w XVI–XVIII w.*, w: *Крим від античності до сьогодення. Історичні студії*, red. В. Смолий, Київ 2014, s. 302–322.
- Krokosz P., *Rost mocy Roscii w centralnej i wschodniej Europie na styku XVII i XVIII w.*, w: *Wzrost potęgi Rosji w Europie Środkowo-Wschodniej na przełomie XVII i XVIII w.*

- w: *Россия и Польша: память империй /империи памяти/*, ред. Д.Л. Спивак, Санкт-Петербург 2013, с. 108–137 (электронное издание), http://eidos-books.ru/files/books/pol_cong.pdf (dostęp: 14.01.2017).
- Le Donne J.P., *The Grand Strategy of the Russian Empire, 1650–1831*, Oxford 2004.
- Lunde H.O., *Dynastia wojowników. Wojny Szwecji 1611–1721*, tłum. J. Szkudliński, Poznań 2015.
- Łakociński Z., *Magnus Stenbock w Polsce. Przyczynek do historii szwedzkich zdobyczy w czasie wojny północnej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.
- Nilsson S.A., *De svensk-turkiska förbindelserna före Poltava*, „Scandia. Tidskrift för historisk forskning” 22 (1953–1954), h. 2, s. 113–163.
- Nowak A., *History and Geopolitics. A Contest of Eastern Europe*, Warsaw 2008.
- Nowak A., *Od Imperium do Imperium. Spojrzenia na historię Europy Wschodniej*, Kraków 2004.
- Quennerstedt A., *Vid Prut*, „Karolinska Förbundets Årsbok” 1910 (1911), s. 166–204.
- Radziwonka R., *Kontrybucje nakładane na warszawski organizm miejski w latach 1702–1716*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio L” 13 (2015), nr 1, s. 117–136.
- Rędzia K., *Strzelcy moskiewscy w latach 1550–1723*, [b.m.d.w.].
- Rosén J., *Den Svenska Utrikespolitikens Historia*, del. II:1: 1697–1721, Stockholm 1952.
- Sejm niemy. Między mitem a reformą państwa*, red. M. Zwierzykowski, Warszawa 2019.
- Silesoriūnas G., *The first occupation of Vilnius during the Great Northern War (April–May 1702)*, „Lithuanian Historical Studies” 14 (2009), s. 71–104.
- Sobieski W., *Der Kampf um die Ostsee von den ältesten Zeiten bis zum gegenwart*, Leipzig 1933.
- Sörensson P., *Sverige och Frankrike 1715–1718. Ett bidrag till kännedomen om Sveriges utrikespolitik efter Carl XII:s återkomst från Turkiet*, vol. 1–3, Lund 1909–1921.
- Stevens C.B., *Rosyjskie wojny 1460–1730. Narodziny mocarstwa*, tłum. K. Jackiewicz, Warszawa 2010.
- Wagner K., „Potop” a Wielka Wojna Północna w Warszawie w świetle rejestrów podatkowych – przyczynek do porównania dwóch szwedzkich okupacji, „Saeculum Christianum” 20 (2013), s. 109–119.
- Wójcik Z., *Epilog traktatu Grzymułtowskiego w roku 1686*, w: *Trudne stulecia. Studia z dziejów XVII i XVIII wieku ofiarowane Profesorowi Jerzemu Michalskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. Ł. Kądziela, W. Kriegseisen, Z. Zielińska, Warszawa 1994, s. 27–45.
- Адамович Б., *Осада Выборга. 1710 год*, „Военный сборник” 9 (1903), с. 25–49.
- Азанчевский М.П., *История Лейб-гвардии Преображенского полка*, Москва 1859.
- Анисимов Е.В., *Россия без Петра. 1725–1740*, Санкт-Петербург 1994.
- Артамонов В.А., *Дунайский поход Петра I. Русская армия в 1711 г. не была побеждена*, Москва 2015.
- Артамонов В.А., *От царства к империи. Изменение державной мощи России при Петре Великом*, в: *Петр Великий–реформатор России*, редколл. Р.М. Байбурова, Н.С. Владимирская, Н.В. Рашкован, А.Б. Стрелигов, Москва 2001, с. 34–39.
- Бескровный Л.Г., *Реформа армии и создание военно-морского флота*, в: *Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I*, ред. Б.Б. Кафенгауз, Н.И. Павленко, Москва 1954, с. 342–371.
- Бескровный Л.Г., *Русская армия и флот в XVIII веке (Очерки)*, Москва 1958.
- Беспятых Ю.Н., *Иностранные источники по истории России первой четверти XVIII в. (Ч. Утворт, Г. Грунд, Л.Ю. Эренмальм)*, Санкт-Петербург 1998.
- Бобровский П.О., *История Лейб-гвардии Преображенского полка*, т. 1–2, Санкт-Петербург 1900–1904.
- Бобровский П.О., *Потешные и начало Преображенского полка*, Санкт-Петербург 1899.
- Болтунова Е.М., *Гвардия Петра Великого как военная корпорация*, Москва 2011.

- Бутурлин Д., *Военная история походов россиян в XVIII столетии*, ч. 2, т. 4, Санкт-Петербург 1823.
- Васильев Т.В., *Осада и взятие Выборга русскими войсками и флотом в 1710 году*, Москва 1953.
- Великанов В.С., Мехнев С.Л., *Курландская операция 1705–1706 гг. и сражение при Гемауэртгофе*, Москва 2016.
- Веселаго Ф.Ф., *Очерк русской морской истории*, ч. 1, Санкт-Петербург 1875.
- Гордин Я., *Меж рабством и свободой*, Санкт-Петербург 1994.
- Гринев А.В., *Геополитические интересы России в Америке и на Тихоокеанском севере. XVIII – первая половина XIX в.*, „Вопросы истории” 3 (2009), с. 48–65.
- Гудим-Левкович П., *Исторические развите вооружейных сил в России до 1708 г.*, Санкт-Петербург 1875.
- Гузевич Д., Гузевич И., *Великое посольство. Рубеж эпох, или Начало пути 1697–1698*, Санкт-Петербург 2008.
- Дорошенко В.В., *Торговля и купечество Риги в XVII веке*, Рига 1985.
- Егоров В., *Мекленбургский корпус в 1719 году. О составе и наименованиях полков*, с. 1–14, <https://quadrimanus.livejournal.com/177549.html> (dostęp: 10.07.2019).
- Егоров В., *«Под гербом мекленбургским» в Германии и в России. Гвардия царевны и Мекленбургский корпус 1717–1743*, в: *Наши восемнадцатый век. Военный сборник*, ред. В.И. Егоров, Москва 2014, с. 94–104.
- Елисеева О., *Граница России – Черное море. Геополитические проекты Григория Потемкина*, Москва 2018.
- Ефимов С.В., *«Современная безопасность от всех внутренних и внешних беспокойств». Русская армия в Мекленбурге в 1712–1719 годах*, в: *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Труды Восьмой Международной научно-практической конференции 17–19 мая 2017 года. В четырех частях*, ч. 2, ред. С.В. Ефимов, Санкт-Петербург 2017, с. 178–220.
- Казаков Н.И., Клокман Ю.Р., Крылова Т.К., Никифоров Л.А., *Военные действия и дипломатия 1709–1716 гг.*, в: *Очерки истории СССР. Период феодализма. Россия в первой четверти XVIII в. Преобразования Петра I*, ред. Б.Б. Кафенгауз, Н.И.Павленко, Москва 1954, с. 510–753.
- Калугин И., *Дипломатические сношения России с Крымом, в княжение Иоанна III*, Москва 1855.
- Коздевич Л.В., *Служба П.П. Ласси в послеполтавский период Северной войны (1709–1718)*, в: *Война и оружие. Новые исследования и материалы. Труды Третьей международной научно-практической конференции 16–18 мая 2012 г.*, ч. 2, Санкт-Петербург 2012, с. 89–99.
- Комаров В., *Персидская война 1722–1725 гг.*, „Русский вестник” 68 (1867), с. 557–564.
- Конингсбрюгге Х. ван, *История потерянной дружбы. Отношения Голландии со Швецией и Россией в 1714–1725 гг.*, Санкт-Петербург 2014.
- Кочегаров К.А., *Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире*, Москва 2008.
- Кротов П.А., *Битва под Полтавой. Начало Великой России*, Санкт-Петербург 2014.
- Кротов П.А., *Гангутская баталия 1714 года*, Санкт-Петербург 2006.
- Кротов П.А., *Российский флот на Балтике при Петре Великом*, Санкт-Петербург 2017.
- Кротов П.А., *Создание линейного флота на Балтике при Петре I*, „Вопросы истории” 116 (1988), с. 313–331.
- Кротов П.А., *Шведское влияние на русское военное дело до Полтавской битвы*, в: *Полтава. Судьбы пленных и взаимодействие культур. Сб. статей*, ред. Т. Тоштендаль-Сальчевой, Л. Юнсон, Москва 2009, с. 297–312, 435–436.

- Кулагина Л.М., Дунаева Е.В., *Россия и Иран. История формирования границ*, Москва 2007.
- Курукин И.В., *Персидский поход Петра Великого. Низовой корпус на берегах Каспия (1722–1735)*, Москва 2010.
- Курукин И.В., *Эпоха «дворских бурь» Очерки политической истории послепетровской России, 1725–1762 гг.*, Рязань 2003.
- Лаппо-Данилевский А.С., *Россия и Гольштиния (очерк из истории германо-русских отношений в XVIII веке)*, „Исторический архив” 1 (1919), с. 255–282.
- Леер Г., *Опыт критико-исторического исследования законов искусства ведения войны (положительная стратегия)*, ч. 1, Санкт-Петербург 1869.
- Леонов О., Ульянов И., *Регулярная пехота 1698–1801*, Москва 1995.
- Лещиловская И.И., *Балканская политика Екатерины II*, „Вопросы истории” 2 (1999), с. 29–41.
- Лысцов В.П., *Персидский поход Петра I 1722–1723*, Москва 1951.
- Маслоавский Д.Ф., *Записки по истории военного искусства в России*, вып. 1: 1683–1762 год, Санкт-Петербург 1891.
- Матвеев В.М., *«Дипломатия в верхах» в XVII веке Петр I и Вильгельм III в Утрехте и в Лондоне (1697–1698)*, в: *Петр Великий–реформатор России*, редколл. Р.М. Байбурова, Н.С. Владимирская, Н.В. Рашкован, А.Б. Стрелигов, Москва 2001, с. 227–246.
- Милюков П., *Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого*, Санкт-Петербург 1905.
- Молчанов Н.Н., *Дипломатия Петра Великого*, Москва 1984.
- Мышлаевский А.З., *Петр Великий. Война в Финляндии в 1712–1714 годах. Совместная операция сухопутной армии, галерного и корабельного флотов*, Санкт-Петербург 1896.
- Некрасов Г.А., *Русско-шведские отношения и политика великих держав в 1721–1726 гг.*, Москва 1965.
- Нелипович С.Г., *Союз двуглавых орлов. Русско-австрийский военный альянс второй четверти XVIII в.*, Москва 2010.
- Озова Ф.А., *Институт аманатства в кавказской политике Петра I*, „Ученые записки Казанского университета. Серия: гуманитарные науки” 157 (2015), № 3, с. 220–229.
- Осада и сдача Ревеля в 1710 году. (Статья Грефенгена, читанная 27 сентября 1872 г. в эстонском литературном обществе и помещенная в втором томе „Beiträge zur Kunde Est. – Liv. – u. Kurlands”, стр. 26–64), в: *Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского Края*, т. 2, Рига 1879, с. 441–477.
- Петровская бригада: полки лейб-гвардии Преображенский и Семеновский. 1683–1883 гг.*, „Русская Старина” 38 (1883), с. 239–272.
- Петрухинцев Н.Н., *Два флота Петра I: технологические возможности России*, „Вопросы истории” 4 (2003), с. 117–128.
- Пчелов Е.В., *Петр Великий и династическая политика Романовых в XVIII–XX веках*, в: *Петр Великий–реформатор России*, редколл. Р.М. Байбурова, Н.С. Владимирская, Н.В. Рашкован, А.Б. Стрелигов, Москва 2001, с. 40–54.
- Рабинович М.Д., *Полки петровской армии 1698–1725*, Москва 1977.
- Семевский М.И., *Тайная канцелярия при Петре Великом*, Москва 2012.
- Смирнов Ю.Н., *Русская гвардия в конце петровского царствования и ее участие в событиях 1725–1742 г.*, в: *Менишиковские чтения 2011. Материалы чтений, Березово (Ханты-Мансийский автономный округ – Югра), 12–13 ноября 2011 г.*, ред. П.А. Кротов, Санкт-Петербург 2012, с. 101–113.
- Советская Военная Энциклопедия*, ред. А.А. Гречко, т. 2, Москва 1976.
- Соловьев С.М., *История России с древнейших времен*, кн. 9, т. 19, Москва 2003.

- Строков А.А., *История военного искусства. Рабовладельческое и феодальное общество*, т. 1, Москва 1955.
- Татарников К.В., *Русская полевая армия*, Москва 2008.
- Устрялов Н.Г., *История царствования Петра Великого*, т. 1–2, Санкт-Петербург 1858.
- Фейгина С.А., *Аландский конгресс. Внешняя политика России в конце Северной войны*, Москва 1959.
- Цесельский Т., *Речь Посполитая и балтийская экспансия Российской Империи в XVIII в.*, „*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*” 1 (2014), с. 118–134.
- Чекулаев Н.Д., *Российские войска в Дагестане в контексте политики России (1722–1735 гг.)*, Махачкала 2008.
- Чернов А.В., *Вооруженные силы Русского государства в XV–XVII в.в. С образования централизованного государства до реформ при Петре I*, Москва 1954.
- Энглунд П., *Полтава. Рассказ о гибели одной армии*, перевод со шведского С. Белокрилицкой, Т. Доброницкой, Москва 1995.

Paweł Krokosz, dr nauk humanistycznych w zakresie historii, adiunkt w Instytucie Historii Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie; honorowy profesor Katedry UNESCO ds. Badań Porównawczych Tradycji Duchowych, Specyfiki Ich Kultur i Dialogu Międzyreligijnego (Sankt Petersburg/Moskwa, Rosja). Specjalizuje się w historii państw Europy Wschodniej w XVI–XVIII w. (pawel.krokosz@upjp2.edu.pl).

Paweł Krokosz, PhD in History, assistant professor at the Institute of History of the Pontifical University of John Paul II in Krakow; Honorary Professor of the UNESCO Chair in Comparative Studies of Spiritual Traditions, their Specific Cultures and Interreligious Dialogue (St. Petersburg/Moscow, Russia). Specialization – History of the Eastern Europe in 16th–18th centuries (pawel.krokosz@upjp2.edu.pl).